

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

**ZƏNGƏZURUN TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİNİN
LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

İxtisas: 5706.01 – Azərbaycan dili

Elm sahəsi: filologiya – dilçilik

İddiaçı: **Əzəmət Murtuza oğlu Rüstəmov**

Elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: filologiya elmləri doktoru, professor
Nizami Manaf oğlu Xudiyev

Rəsmi opponətlər: akademik
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu

filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor
İkram Ziyad oğlu Qasimov

filologiya elmləri doktoru, professor
Telman Ziyatxan oğlu Quliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Balaoğlan oğlu Məmmədli

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sevinc Yusif qızı Məmmədova

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Balaoğlan oğlu Məmmədli

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan türklərinin qədim yaşayış məskənlərindən biri olan Zəngəzur mahalı özünün toponomlər sisteminin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Türk etnoslarının adlarını, həyat tərzini, məişətini və adət-ənənələrini özündə əks etdirən bu toponimlərin öyrənilməsi müasir dövrdə həm elmi, həm də siyasi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Türkmənşəli toponimik vahidlərin tədqiq olunması külli miqdarda topoformları aşkar etmək, dil qanunauyğunluqlarını, müxtəlif sözyaratma formalarını müəyyənləşdirmək, mənşəcə Azərbaycan dilinə məxsus toponimik leksikanın ümumi mənzərəsini canlandırmaq baxımından da çox aktualdır.

Zəngəzurun həm Azərbaycana aid olan (Laçın, Qqubadlı, Zəngilan rayonlarının), həm də indiki Ermənistan ərazisində qalan hissəsinin (Qafan, Gorus, Sisyan (Qarakilsə) və Meğri rayonlarının) toponimlərinin tam bir sistem halında hərtərəfli tədqiq olunması dilçiliyin, tarixşünaslığın və coğrafiyaşünaslığın qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Zonanın toponimiyasında diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri hər iki dövlətin rəsmi inzibati ərazisində mövcud olan türkmənşəli coğrafi adların üstünlük təşkil etməsidir. Müxtəlif tayfa və xalq adlarını əks etdirən etnotoponimlər xalqın tarixini, etnogenezini dil mənsubluğunu öyrənməkdə ən mühüm, əvəzolunmaz, qiymətli mənbədir. Coğrafi adlar, daha çox etnotoponimlər türk etnoslarının yayılma arealını müəyyənləşdirmək baxımından da əhəmiyyətlidir.

Bu cəhətdən rus dilçisi A.Nikonovun fikri maraq doğurur: *“Coğrafi adlar onun kim tərəfindən verildiyini göstərən ən yaxşı şahiddir”*¹.

Toponimlər torpağın qan yaddaşı, tarixin özüdür, tarixi keçmişin araşdırılmasında ən dəyərli mənbələrdən də inandırıcıdır. Buna görə dilimizin qanunauyğunluğunu və xalqımızın etnogenezini

¹Никонов, В.А. Введение топонимику / В.А.Никонов. – Москва: Наука, – 1975. –с.11

özündə daha aydın əks etdirən bu tipli yer-yurd adlarının tədqiq olunub üzə çıxarılması olduqca zəruri və faydalıdır, mühüm elmi-tarixi əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan dilinin onomastikası, o cümlədən onun tərkib hissələrindən olan toponimika son illərdə müstəqil elm sahəsi kimi daha da inkişaf etmişdir. Lakin bu gün Azərbaycan toponimikasında hələ də araşdırılmasını gözləyən problemlər mövcuddur. Zəngəzur ərazisinin toponimləri də bu qəbildəndir.

Dövlətimizin başlıca rəmzlərindən olan ana dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısı günü-gündən artır. Ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələbinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” haqqında 9 aprel 2013-ci il tarixli sərəncamını imzaladı. Bu sərəncam bir elm sahəsi kimi toponimika qarşısına da mühüm vəzifələr qoymuşdur. Belə ki, ancaq toponimik tədqiqatlarla dilçilik, tarix və coğrafiyaya aid mürəkkəb, mübahisəli məsələlərin çözülməsi mümkündür. Yazıya qədərki dövrün dilinin müəyyənləşdirilməsində, müxtəlif etnik birliklərin nə vaxt və harada məskunlaşdığını göstərməkdə coğrafi adlar canlı sənəd rolunu oynamaqla elin, obanın dilini, tarixini araşdırmaqda ilkin mənbələrdəndir.

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsi və azərbaycançılıq məfkurəsi əsasında hərtərəfli inkişafı, ədəbi dilin normalarına riayət edilməsi, dilçilik elminin müxtəlif sahələrində, xüsusən onomologiya sahəsində tədqiqatlar aparılması dövrün tələbidir.

Bu gün türkmənşəli toponimlərin bir sistem halında və hərtərəfli şəkildə tədqiqata cəlb edilməsi ümumən Azərbaycanşünaslığın qarşısında duran ən mühüm problemlərdəndir. Azərbaycan yalnız Şimali Azərbaycan ilə məhdudlaşmır. Türkmənşəli toponimlər Qərbi Azərbaycan, Cənubi Azərbaycan, Gürcüstan, Dağıstan ərazisində geniş yayılmışdır. Bu toponimlərin bütöv və sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunması nəinki Azərbaycan dilçiliyinin, eyni zamanda, tarixşünaslıq və coğrafiyaşünaslığın qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdəndir.

Dissertasiyada Zəngəzur bölgəsinin Qafan, Gorus, Sisyan (Qarakilsə), Meğri, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonlarının türkmənşəli toponimləri araşdırılmışdır. Ərazinin toponimlərinin yaranma və formalaşma yolları, toponimlərin tərkibində öz əksini tapan etnos adları müəyyənləşdirilmiş, coğrafi adların formalaşmasında iştirak edən söz və terminlər tədqiq edilmiş, quruluşu aydınlaşdırılmışdır.

Tarixən qədim oğuz yurdu olan Ermənistan Azərbaycan torpağıdır. Bu torpaqlar zaman-zaman qoparılaq erməni dövləti yaradılmış, bu gün xalqımız üçün əlçatmaz bir məkana çevrilmişdir. Ermənilər bu əraziyə köçürülən vaxtdan havadarlarına arxalanaraq türklərin ərazidəki izlərini tarixdən silməyə çalışmışlar. Bu gün Ermənistan ərazisində türkmənşəli coğrafi adlar qalmamış, hamısı dəyişdirilmişdir. Dissertasiyada Ermənistan adlanan Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli yer-yurd adları, eyni zamanda, Zəngəzurun digər bölgələrinin (Qubadlı, Zəngilan, Laçın rayonlarının) toponimləri, mikrotoponimləri, mənəvi genosidə məruz qalan coğrafi adlar tarixi-lingvistik baxımdan təhlil olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı Zəngəzurun Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Meğri, Gorus, Sisyan (Qarakilsə), Qafan rayonlarında mövcud olan türkmənşəli toponimləridir.

Tədqiqatın predmeti isə həmin ərazilərin türkmənşəli toponimlərinin leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Zəngəzur ərazisinin türkmənşəli toponimik sistemini müqayisəli, müasir və tarixi araşdırma şəklində tədqiq etməkdən əsas məqsəd bu toponimik vahidlərin müxtəlif qruplarını – etnotoponim, hidrotoponim, zootoponim, antropotoponimlərini təhlil etmək, yazıya alınmayan, dəyişdirilmiş, itib-batmaqda olan passiv toponimik vahidlərini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsədlərdən biri də türkmənşəli toponimlərin etimoloji təhlilini aparmaqla onların mənşəyini, ilkin semantikasını, morfoloji-sintaktik xüsusiyyətlərini və struktur təhlilini aparmaq, türklərin bu ərazidə aborigen sakinlər olduğunu dil faktları ilə sübut etməkdən ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli xüsusi

əhəmiyyət daşıyır:

-Zəngəzurun türkmənşəli toponimlərinin etimoloji təhlilini verməklə regionun zəngin və qədim qatlara gedib çıxan etnotoponimlər sistemini ümumazərbaycan və ümumtürk etnonimiyası ilə bağlılığını müəyyənləşdirmək;

-bu etnotoponimlərin arealını və ümumtürk etnonimiyasında orta rolunu üzə çıxarmaq;

-bölgədəki türkmənşəli toponimlərin yaranma yollarını və semantikasını aydınlaşdırmaq;

-topoformantların toponim yaradıcılığında yerini izah etmək;

-toponimik vahidlərin leksik, morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini linqvistik aspektdən şərh etmək;

-ermənilərin addəyişmə siyasətinin mahiyyətini açmaq.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyada ilk dəfə Zəngəzur mahalının türkmənşəli toponimləri tam bir sistem halında öyrənilir. İlk dəfə olaraq zonanın bir sıra etnotoponimləri (*Xalac, Ağvanlı, Suvarı, Muğancıq, Hunan, Xotanan, Oxçu, Bayandur, Biçənək, Çəpni, Ulaşlı, Gorus, Qafan, Sisyan, Zəngəzur, Həyəmək, Murğuz, Afşar* və s.) etimoloji-linqvistik baxımdan araşdırılır, onların leksik-semantik, qrammatik xüsusiyyətləri göstərilir, yeri lokalizə olunur. Dissertasiyada passiv, “lal” toponimlər müəyyənləşdirilir, nümunələr gətirilərək təhlil olunur, onların məqsədli şəkildə passivləşdirilməsində erməni xislətinin mahiyyəti açılır, ərazidəki türkmənşəli toponimlərin mənəvi soyqırma məruz qaldığı göstərilir.

Zəngəzur oykonimlərinin yaranmasında iştirak edən qədim türk sözləri (*yazı, bayır, balıq, bək, alp, tağ, qat, mac, ulob, suvat* və s.), ümumişlək xarakterli topoformant kimi çıxış edən leksik vahidlər (*kənd, oba, daş, taş, dağ, top, düz, pir, güney, pəyə* və s.), eləcə də Azərbaycan dilinə keçən ərəb, fars mənşəli sözlər (*abad, məzrə, zeyvə, seyid, molla* və s.), toponimlərin tərkibində epitetli sözlər (*aşağı, yuxarı, orta, qıraq* və s.) də tədqiq olunur.

Dissertasiyada ilk dəfə zonanın mikrotoponimləri, onların quruluşu, oronimlər sistemi, müsbət və mənfi relyef bildirən sözlər, əlamət və rəng bildirən topoformantlar izah olunur, somatik və arxaik xarakterli dil vahidləri təhlil olunur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya

dilçiliyimiz üçün çox aktual bir mövzuya həsr olunduğundan yüksək elmi-nəzəri əhəmiyyətə malikdir. Bu əsər toponimika və bütövlükdə onomastika ilə məşğul olan dilçilər, tarixçilər, coğrafiyaçılar, lüğətçilər, dialektoloqlar və eləcə də orta məktəbdə dərs deyən Azərbaycan dili, coğrafiya və tarix müəllimləri üçün dəyərli mənbə rolunu oynaya bilər.

Dissertasiyadan alınan elmi nəticələrdən toponimikaya aid araşdırmalarda, dissertant və doktorantlara, tələbə və magistrlara xüsusi kursların, seçmə fənlərin tədrisində, izahlı coğrafi adlar, toponimik lüğətlər tərtib edilərkən istifadə etmək mümkündür. Əsərdən geniş oxucu kütləsi də faydalana bilər.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində əsasən təsviri, tarixi-müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir. Amma araşdırma zamanı tələb olunan məqamlarda statistik və linqvistik analiz metodlarına da müraciət olunmuşdur. Adları çəkilən tədqiqat metodları bir-birini tamamlamışdır. Bu metodların hər birindən istifadə etməklə dissertasiyada qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq mümkün olmuşdur.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Zəngəzurun türkmənşəli toponimləri (oykonim, oronim, hidronim, zoonim və mikrotoponimləri) bu ərazinin aborigen sakinlərinin türklər olduğunu bir daha sübut edir.

- Zəngəzur ərazisində ümumtürk və Azərbaycan mənşəli etnotoponimlər əsas bir lay təşkil edir.

- Bu toponimlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin və xalqının mənşəyində bilavasitə iştirak etmiş etnosların adları ilə bağlıdır.

- Zəngəzurun toponimiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı çoxsaylı toponim, antropotoponim və etnonimlər mövcuddur. Bu tipli coğrafi adlar oğuz qrupu türk dillərinin toponimiyasında da mövcuddur.

-Zəngəzurun türkmənşəli toponimləri qədim tarixə malikdir, Azərbaycan xalqının dili və mənşəyindən xəbər verir.

- Zəngəzur ərazisinin mikrotoponimlərinin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik quruluşu əsasında formalaşmışdır.

- Zonanın toponimlər sistemi coğrafi məzmununa malik olduğu üçün onların əsasında ərazinin relyef quruluşu, mənzərə

xüsusiyyətləri, təbii sərvətləri, bitki örtüyü və s. öz əksini tapır.

– Ərazidə türkdilli xalqların formalaşmasında iştirak edən müxtəlif etnosların adları ilə bağlı toponimlər üstünlük təşkil edir.

– Bu toponimlərin obyektiv dil qanunları əsasında tədqiq olunması külli miqdarda topoformantların, müxtəlif derivatoloji formaların, zəngin semantikanın, arxaik leksikanın aşkar edilməsinə səbəb olur və Azərbaycan toponimik sisteminin, eləcə də ümumtürk toponimlərinin areal sisteminin ümumi mənzərəsini daha aydın təsəvvür etməyə imkan verir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas məzmunu həm respublikamızın, həm də xarici ölkələrin müxtəlif elmi məcmuələrində dərc olunmuş məqalələrdə, həmçinin beynəlxalq konfranslardakı məruzələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi. Giriş 6 səhifə, I fəsil 122 səhifə, II fəsil 42 səhifə, III fəsil 24 səhifə, IV fəsil 15 səhifə, V fəsil 15 səhifə, Nəticə 4 səhifə, istifadə olunmuş ədəbiyyat 18 səhifə. Ümumi həcmi 255 səhifə – 396, 730 işarə.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı, struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi və işarə ilə ümumi həcmi haqqında məlumat təqdim edilir.

I fəsil **“Zəngəzur toponimlərinin etimoloji təhlili”** adlanır. Bu fəslin **“Zəngəzur mahalının tarixinə dair”** yarım-fəslində ərazinin tarixi keçmişindən bəhs olunur. Zəngəzur mahalının tarixi ilə keçmiş SSRİ alimləri, daha çox isə ermənilər məşğul olmuşlar. Onlar da öz maraqlarına uyğun formada tarixi həqiqətləri təhrif edərək

Zəngəzuru, eləcə də Azərbaycanın böyük hissəsini erməni torpağı kimi qələmə vermişlər.

Zəngəzur qədim Azərbaycan torpağıdır. XX əsrin əvvəllərində ərazisi təxminən 6829, 7 verst olmuş, sonralar 7 bölgəyə - Laçın, Gorus, Sisyan (Qarakilsə), Qafan (tarixi mənbələrdə Qapan//Qappan), Qubadlı, Meğri//Mığrı və Zəngilan bölgələrinə ayrılmışdır. Qeyd edək ki, Zəngəzurun tarixi haqqında məlumatlar ərəb və fars mənbələrində daha ətraflıdır.

Zəngəzur sovet hökuməti dövründə yenidən iki hissəyə bölünmüşdür: 1. Azərbaycan Respublikasına aid olan ərazilər – Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları; 2. Ermənistan Respublikasına aid olan ərazilər – Qafan, Gorus, Sisyan (Qarakilsə) və Meğri rayonları.

Tarixi Zəngəzur ərazisi ayrı-ayrı dövrlərdə müxtəlif ad altında bəlli olub. Bölgənin ən qədim adlarından biri Sünik olub. Erməni tarixçiləri isə bu ərazinin ermənilərə məxsus, Sünik sözünün isə erməni mənşəli olduğunu sübut etməyə çalışmışlar.

F.Məmmədova “Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası” adlı monoqrafiyasında (1986) elmi qaynaqlara əsaslanaraq Sünikin (Zəngəzurun) alban dövlətçiliyinə və alban etnosunun məskunlaşdığı areala məxsus olduğunu sübut etmişdir. Əslində Sünik Zəngəzurun qədim adıdır. Albaniyanın inzibati ərazilərindən biri Sünik (Zəngəzur) idi. Bu vilayət Albaniyaya daxil olan dörd nahaqdan – Arsax, Uti, Paytakarandan birinin adıdır.

Zəngəzurun tarixi Alban dövlətinin tarixidir. “Alban tarixi” kitabının beşinci fəslində yazılır: *“Burada Alban dövlətinin tarixi başlanır... Çar qəbilələr üzərinə hakim təyin edir, canişinlər təyin edir. Onun əmri ilə Yafəsnəslindən və Sisakan (Sünik) soyundan olan Aran onlara hakim təyin olunur. Aran Araz çayından başlayaraq Hunan qalasına uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışlar. Onlar öz ölkələrinə Ağvan//Alban adını ona görə vermişlər ki, Aranın özünü “ağu” (“mehriban”) deyə çağırırdılar”².*

I fəslin ikinci yarım fəslində **“Zəngəzur toponimlərinin tədqiq**

²Kalankatuklu, M. Albaniya tarixi– Bakı: Elm, –1987, s.17

tarixi”ndən bəhs edilir. XI əsrdə M.Kaşğari coğrafi adların etimologiyası ilə xüsusi məşğul olmuşdur. O, “Divani lüğət-it-türk” əsərində çox sayda türkmənşəli yer adlarının etimologiyasını vermişdir. Məsələn, *Türk, Yəmək, Tatar, Talas, Peçenek, Oğuz, Kutan//Xutan, Kanqlı, Kapan, Xitay, Xalac, Əfşar, Balık, Çavundur, Çəpni, Çarık//Çaruk, Bukdüz, Bayandur, Bulak, Suvar* və s.

K.F.Qanın “Qafqaz coğrafi adlarının izahlı lüğəti (Qafqaz xalqlarının və ərazilərinin təsvirinə dair materiallar toplusu)” (1909, t. 40) əsəri Zaqafqaziyada toponimlərin elmi şəkildə tədqiq olunması istiqamətində ilk addımlardan biridir. Əsərdə 1991 coğrafi ad əlifba sırası ilə, həm də izaharı ilə verilmişdir. Adı çəkilən toponimlərdən bir qismi Zəngəzur zonasında bu gün də mövcuddur (*Afşar, Ağkilsə, Arıqlı, Araz, Albaniya//Ağvan* və s.).

A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində (1841) toponimlərin tarixi mənəbə olmaq etibarilə elmi əhəmiyyətini qiymətləndirərək yazırdı: “*Keçmiş uzun əsrlər belə bu ölkədəki yer adlarının bəzisini hələ də dəyişdirə bilməmişdir*”³. Əsərdə bir sıra tayfa (*Bayat, Zəngənə, Qaraqoyunlu, Qacar, Əfşar, Quşçu* və s.) və yer adlarının mənşəyi haqqında (*Alpan, Zıx, Şamaxı, Quba* və s.) maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür.

M.H.Vəliyev (Baharlı) ilk dəfə Azərbaycan tarixinin, etnoqrafiyasının və dilinin tarixinin tədqiqində toponimlərin əhəmiyyətindən bəhs etmişdir. O, “Azərbaycan” əsərinin (1921) “Etnoqrafiya” bölməsində türk etnoslarının bir qisminin adını çəkir. Bu tayfalar *Xalac, Baharlı, Qayı, Qacar, Afşar/Əfşar, Çobanlı, Padar, Zəngənə* və digərləri idi, bunlar həmin dövrdə Zəngəzur ərazisində məskunlaşmışdır⁴.

İ.Bayramovun “Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri” (2002) adlı əsərində ərazinin türkmənşəli toponimləri tarixi-lingvistik aspektdən, “Qərbi Azərbaycanın toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti” əsərində (2000) isə belə toponimlərin

³Bakıxanov, A. Gülüstani-İrəm . – Bakı: Azərbaycan CCR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, – 1951. s.23

⁴Vəlili (Baharlı), M. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat) /M.Vəlili. – Bakı: Azərənşr, – 1993. s. 204

formalaşmasında iştirak edən komponentlər tədqiq edilir.

A.Bayramov “Qədim oğuz elinin Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları” (1997) monoqrafiyasında qeyd edilən ərazilərin bütövlükdə toponimik sistemini araşdırmışdır.

A.Bayramov “Kitabi-Dədə Qorqud” və Qafqaz” adlı kitabında (2007) dastanla bağlı toponimik vahidlərin Qafqazda yayılma arealını müəyyənləşdirmişdir.

A.Muradverdiyev “Zəngəzur–tariximizin yaddaşı” (2007) kitabında elmi qaynaqlara və arxiv sənədlərinə əsaslanaraq Zəngəzur mahalı kimi tanınan torpaqların tarixən xalqımıza məxsus olmasını faktlarla əsaslandırmışdır.

Ermənistan ərazisindəki türkmənşəli toponimlərin izahına Avropa alimləri də cəhd etmişlər. H.Hübşman 1904-cü ildə Strassburqda “Qədim erməni coğrafi adlar” əsərini alman dilində çap etdirmişdir. Həmin əsərdə ərazidəki *Quqark, Abaran, Qafan, Sisyan, İrəvan, Aqaraq/Həyəmək* və s. toponimlərin etimologiyasının yanlış olaraq fars və ya erməni mənşəli olduğu qənaətinə gəlmişdir.

I fəslin üçüncü yarımfəslisi **“Qubadlı rayonunun toponimləri”** adlanır.

Qubadlı toponiminin mənşəyi haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçılar onu İran mənşəli hesab edirlər. Araşdırmalar göstərir ki, *Qubadlı* türk-səlcuq mənşəli tayfalardan birinin qanadıdır. M.Baharlı şahsevən tayfalarından bəhs edərkən onların bir budağının Qubadlı olduğunu qeyd edir⁵.

Dəmirçilər toponimi. Qeyd edək ki, türk dillərində etnik adların bir qismi arxaik peşə leksikası fonunda yaranmışdır. Bu cəhətdən *dəmir*ə bağlı yer-yurd adları xarakterikdir. Azərbaycan ərazisində bu adla bağlı 10-a qədər yaşayış məntəqəsi mövcuddur: *Dəmirçidam, Dəmirçi, Dəmirli, Dəmirçilər* və s.

Ümumi apelyativ leksikaya aid olan *dəmir, dəmirçi* sözü onomastik vahidə çevrilmiş, antroponim (Dəmir, Temur), etnonim (Dəmirçi, Dəmirçili, Dəmirçilər) kimi işlənmişdir. Digər türkdilli xalqlarda dəmir sözü onomastik vahid kimi çıxış etmişdir.

⁵ Vəlili (Baharlı), M. Azərbaycan (coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat) / M.Vəlili. – Bakı: Azər nəşr, – 1993. s. 44

V.V.Radlov hələ XIX əsrin ortalarında qazaxlar arasında *Temur* adlı etnosu qeydə almışdı⁶.

Gürcülü toponiminin mənası müxtəlif şəkildə izah edilir. Bizə elə gəlir ki, *Gürcülü* adında indiki anlamda gürcü etnosu ilə bağlılıq yoxdur. Bu, etnotoponim olub “*gürcü*” və “*el*” ünsürlərinin zaman-zaman müəyyən fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. “Gürcü” + “eli” sözləri birləşərək *Gürcülü* formasına düşmüşdür. Qafqazın 5 verstlik xəritəsində bu ada *Gürcüel* formasında rast gəlirik.

Toponim *gürcü* etnonimi ilə el (tayfa, xalq) mənasını bildirən sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. S.Ataniyazov türkmənlərin birinin gürcü (gürji) adlandığını qeyd etmişdir⁷.

Culfir toponimi. Bu, kənd adıdır. XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də bu ada rast gəlirik. Bizə elə gəlir ki, *Culfir* sözü ilə *Culfa* (Naxçıvan Muxtar Respublikasında rayon) sözü arasında həm fonetik, həm də semantik yaxınlıq vardır. Hər iki sözün birinci hissəsi qədim türk tayfası olan *Çul* sözü ilə bağlıdır. *Çul*, *Col* elementli coğrafi adlar türkdilli digər xalqların toponimiyasında da mövcuddur. Cənubi Azərbaycanda *Çullu*, Özbəkistan ərazisində *Çuloba*, Türkiyədə *Çullu* toponimi mövcuddur.

Culfa sözündə iki ünsür – *cul* və *fa* aydın seçilir. Hesab edirik ki, burada *fa oba* sözünün eliziyaya uğramış formasıdır. *Oba* sözünün *ova* variantı dilimizin qərb qrupu dialekt və şivələrində işlədilir. Demək, *Çuloba* sözü uzun bir inkişaf yolu keçərək *Culfa* şəklinə düşmüşdür. *Çul* tayfasının *obası* anlamını ifadə edir. *Culfir* sözündə də bu prosesə bənzər dəyişiklik olmuşdur.

Xələc//Xalac toponimi areal xarakterlidir, təkcə Azərbaycan ərazisində deyil, Türkmənistan, Özbəkistan, Cənubi Azərbaycan və Türkiyədə də mövcuddur. Türkmənistanda *Xələc* adlı rayon və qəsəbənin, Cənubi Azərbaycanda *Xalacistan* ərazisinin olması sübut edir ki, bu ərazilərdə *Xalac* etnik qrupu geniş yayılmışdır.

T.Наحيةevin fikrincə, yeni eradan əvvəl IV əsrdə Orta və Ön

⁶ Радлов, В.А. Опыт словаря тюркских наречий / В.А.Радлов. – Санкт-Петербург, – 2001. Том IV, часть I, –с.739

⁷ Атанязов, С. Словарь туркменских этнонимов / С.Атанязов. – Ашхабад: Ёлм, – 1988. –с. 180

Asiyada türk etnosları (xalalar) yaşamışlar. O yazır: “*Bu da maraqlıdır ki, İsgəndər Orta Asiya ərazisində xalalara rast gələrkən onların türklərə oxşadığını söyləyir. Deməli, Orta Asiya ərazisinə qədər – Qabaq Asiyada, Midiyada və s. keçdiyi yerlərdə İsgəndər türklərə rast gəlmiş, onların dili, damğaları haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmuşdur. Həmin ərazidə rast gəldiyi xalaları İsgəndər “türkmən”//türkmanənd adlandırmışdır*”⁸. Belə hesab olunur ki, ilk dəfə “türkmən”//türkman bu ifadə ilə işlənməyə başlanmışdır.

Xalac sözü ayrı-ayrı türkoloqlar tərəfindən müxtəlif şəkildə izah edilmişdir. M.Kaşğari *Xalac*//*Qalac* sözünü “*qal aç*”, yəni *qalıb açmaq mənasında olduğunu göstərir*⁹.

V.İ.Savina İranın toponimlərindən danışarkən *Xalac* etnotoponiminin də adını çəkir. Bu adla bağlı 13-ə qədər toponim qeyd edir.

Göründüyü kimi, Şərqi onomastika sistemində *Xalac* adı ilə bağlı toponimlər geniş bir ərazidə yayılmışdır. Oğuz qrupu dillərinin formalaşmasında aparıcı rüklərdən biri *Xalac* dili olmuş və bəzi alimlər *Xalac* dilini müstəqil fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir dil qrupu kimi səciyyələndirmişlər¹⁰.

Alman türkoloqu K.Derfer İranda *Xalacistan* vilayətində yaşayan, əslində Azərbaycan dilinin bir şivəsi olan xalaccanı türk dillərinin indiyə qədər fərqlənməyən müstəqil qrupu hesab edir.

Qazlıq toponimi. *Qazlıq* etnonimidir. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “Qazlıq qoca oğlu Yegnəyin boyu” nda əsas qəhrəman Qazlıq qocadır.

Bölgədə *Oğuz*//*quz*//*qaz*//*az* komponentli xeyli miqdarda etnotoponim var. Şübhə etmirik ki, *Qazlıq-Qazyan-Qazançı* toponimlərinin nüvəsində əsas komponent kimi *qaz*//*quz*//*ğuz*

⁸Наси́ев, Т.İ. Азәрбајҹан дили тарихи / Т.İ.Наси́ев, К.Н.Вәли́ев. – Баки: Maarif, – 1983. – s.18

⁹Каşғари, М. Divanü lüğat-it-türk: [4 cildde] / Тәрҹümә едән вә нәшрә һазырлајан: Ramiz Әскәр, – Баки: Ozan, – с. 2. – 2006. – s.360

¹⁰Савина, В.И. Этнонимы и топонимы Ирана // Ономастика Востока – Москва: – 1980. – с. 140-156.

dayanır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında onomastik vahid olan *Qazlıq* sözü üç məqamda işlənir: antroponim, oronim, dağ.

Qazlıq dağı, Qazlıq Qoca, Qazlıq atı birləşmələrində işlənən *Qaz* sözü *Oğuz//qaz//güz* etnosunun birbaşa adı ilə bağlıdır.

Qaz//qaz//quz//guz tərkibindən yaranmış qədim qala adlarına M.Kaşğarının “Divanı lüğət-it türk” kitabında rast gəlirik. M.Kaşğari “*Kaz*” adını – Əfrasiyabın qızının adı kimi, *Kaz oynu –Kazın (Əfrasiyabın qızının) qurduğu indiki Qəzvin şəhərini, Qaz suyu//suv dedikdə İla çayına axan iri bir çayı nəzərdə tuturdu* ¹¹.

M.Kaşğariyə görə, “*Qəzvin//Kazvin şəhərini Əfrasiyabın qızı tikmişdir. Kazvin sözünün əslisi “Kaz oynu”dur. Kazın oynadığı yer, sahədir. Çünki Əfrasiyabın qızı orada yaşayır, orada oynayırmış. Ona görə də bəzi türklər Qəzvini türk şəhəri sayırdılar*”¹².

Qaraqoyunlu toponimi. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında çox mühüm rolunu oynayan eyni adlı tayfanın adı ilə bağlıdır. Bu adla bağlı toponimlər Azərbaycan (Göyçayda, Gəncədə, Bərdə və Şəmkirdə *Qaraqoyunlu, Toqqalar Qaraqoyunlu, Goranboy* rayonunda *Tap Qaraqoyunlu, Şəkiddə Çay Qaraqoyunlu*), Ermənistan (Qərbi Azərbaycan), Gürcüstan Respublikaları və türkdilli xalqların yaşadığı digər ərazilərdə geniş yayılmışdır. Ermənistan ərazisində geniş bir dərəni və onun kəndlərini *Qaraqoyunlu dərəsi* adlandırırlar. Bəzən *Qaraqoyunlu* etnonimini zooetnonim hesab edilir. Fikrimizcə, burada sözün ikinci komponenti (qoyun) *qövm* sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış variantıdır. *Qaraqoyunlu* bir leksik vahid kimi mürəkkəb quruluşludur: *Qara + qövm//qoyun + lu* formatında düzəlmişdir.

Padar toponimi. *Padar* tayfası ilə bağlı coğrafi adlar Azərbaycan ərazisində, o cümlədən ondan kənarda da mövcuddur. T.Əhmədov *Padar* oykoniminin Azərbaycanda çox qədim tarixə malik olduğunu, Urartu kitabələrində tez-tez adı çəkilən

¹¹Kaşğari, M. Divanı lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – c. 4. – 2006. –s.733

¹²Kaşğari, M. Divanı lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – c. 1. – 2006. –s.151-152

Padarla//Patarla bağlı olduğunu göstərmişdir¹³.

Padar etnoniminin *pad* və *ar* hissələrindən olması fikrini söyləmək və onun semantikasını bu aspektdən təhlil etmək daha ağırlıqdır. Etonimin ikinci tərəfi olan *ar* ünsürü “adam”, “kişi”, “ər” mənası daşdığı və bir növ *-lı* şəkilçisinin sinonimi kimi işləndiyi məlumdur. *Pad* sözünün bu və ya digər fonetik variantda (*pat*, *bat*, *bata*, *pata*) müxtəlif mənələrdə bəzi türk dillərində işləndiyinə rast gəlirik. Bu söz türkmənşəli *dua*, *xoşbəxt*, *pad+ar>padar=dualı*, uğurlu kişi semantikasına uyğun gəlir.

Tatar toponimi. Tatar etnosu türk dilli tayfaların formalaşmasında aparıcı rünlərdən birini təşkil edir. Xüsusən Azərbaycan xalqının mənşəyində bu etnos o qədər mühüm rol oynamışdır ki, hətta müxtəlif xalqlar (məsələn, ruslar) bu xalqı tatar, Qafqaz tatarları, türk-tatar ifadələri ilə adlandırmışlar.

M.Kaşğari “Divan”ında bu tayfa belə qeyd olunur: “*Bir türk boyu*”¹⁴. Onun yazdığına görə, *tatarlar əvvəllər türk olmamış, yalnız türkləşmə yolu ilə meydana çıxmışlar*. Orxon - Yenisey abidələrinin dilində də tatar qövminin adı çəkilir¹⁵.

Dondar//Dondarlı areal xarakterli toponimdir. Azərbaycan ərazisində bu adla çox sayda yer adları vardır. Hələ antik müəlliflər Şimali Qafqazda *dondar* etnoniminin adını çəkmişlər. Şübhəsiz ki, *Dundar//Dondar//Dondarlı//Tundar* fonetik tərkiblərdə müşahidə olunan bu areal toponim *dondar* etnosunun adı ilə bağlıdır¹⁶.

Q.Qeybullayev yazır: “*Bu tayfa Kiçik Asiyada, Cənubi Sibirdə, Dağıstanda yaşadığı üçün həmin ərazilərdə öz tarixi izini qoymuşdur*”. Müəllif antik mənbələrə əsaslanaraq *dondar* sözünü “oğul”, “gənc hərbi” mənasında işləndiyini göstərmişdir¹⁷.

¹³Əhmədov, T.M. El-obamızın adları/T.M.Əhmədov. –Bakı: Gənclik, –1984. s.71

¹⁴Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – c. 4. – 2006. – s.742

¹⁵Şükürlü, Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / Ə.Şükürlü. – Bakı: Maarif, – 1993. – s.74

¹⁶Əhmədov, T.M. El-obamızın adları / T.M.Əhmədov. – Bakı: Gənclik, – 1984. – s.519

¹⁷Гейбуллаев, Г.А. Топонимия Азербайджана / Г.А.Гейбуллаев. – Баку: –1976. – с136

Göyərçik, Göyər Abbas toponimləri. Hər iki toponim qədim *göyər* tayfasının adı ilə bağlıdır. Azərbaycan toponimiyasında *göy//göyər//gögər* komponentli coğrafi adlar geniş yayılmışdır. “*Hələ qədim tarixi mənbələrdə gögər//göyər//qoqar, quqar adlı tayfaların adı ilə bağlı Qafqaz ərazisində Qoqaren əyaləti var idi. Qoqaren ququr adlı tayfanın adı ilə əlaqədardır*”¹⁸.

Qayalı toponimi Azərbaycan xalqının etnogenezində əsaslı rol oynayan *kayı/qaya* tayfasının adı ilə bağlıdır. *Kayı/qaya* qədim türk-oğuz tayfalarından biridir. Bu tayfanın adı ilə bağlı Azərbaycan ərazisində, xüsusən oğuz türklərinin məskunlaşdığı ərazilərdə çoxsaylı toponimlər mövcuddur.

M.Kaşğari “Divani lüğət-it türk” kitabında *kayı* tayfası bir türk boyu kimi qeyd olunur¹⁹.

Hələ XVI əsrdə Anadoluda oğuz boyuna aid dəftərdə ən çox yer adları *Qayı* etnosunun adı ilə bağlıdır. “*94 oymaqda Qayı tayfasının adı ilə bağlı coğrafi ad var idi və oğuzlar içərisində birinci yeri tuturdu*”²⁰.

Qunnanlı/Hunanlı toponimi. Şübhə etmirik ki, bu toponim Azərbaycan, ümumən türkdilli xalqların formalaşması və təşəkkülündə mühüm rol oynayan *hun* etnosunun adı ilə bağlıdır.

Zəngəzur ərazisində *Hunan, Hunud, Qunnanlı/Hunanlı* adlı bir neçə etnotoponim mövcuddur. *Hunanlı//Qunnanlı* leksik vahidi quruluşca düzəlmədir. *Hun//Qun + an + lı*. *Hunan//Qunan* sözündə *Hun//Hon//Qun* qədim türk tayfasının adıdır. – *an* şəkiçisi əsasən etnos adlarına artırılaraq cəmlilik, topluluq, *-li* şəkilçisi isə mənsubluq, aidlik mənası ifadə edir. *Hunan* qədim etnotoponimlərdəndir.

Qaracalı toponimi. *Qaracalı* və *qara* elementli coğrafi adlar Zəngəzur ərazisində hal-hazırda da mövcuddur. Rəsmi sənədlərdə tərkibində *qara* sözü olan *Qarabaş, Qaragöl, Qaralar, Qara Hacılı, Qaradığa, Qaracanlı, Qara Həsənli, Qarakişilər, Qara Kilsə, Qara*

¹⁸ Себос. История. (История епископа Себеоса) / Перевод Малхасянц – Ереван: Армфана, – 1939. – с.193

¹⁹ Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – с. 4. – 2006. –s.732

²⁰ Sümər, F. Oğuzlar / F.Sümər. – Bakı: Yazıçı, – 1992. – s.402

qaya və s. oykonim, oronim və hidronimlər qeyd olunmuşdur.

Qədim türklərdə “qara” lekseminin semantikasında rənglə bərabər, daha çox böyük, nəhəng anlamı diqqəti çəkir.

İ.Şopenə görə, *Qaracalı* kənd adları kəngərli tayfasının *qaracalı* tirəsi ilə bağlıdır ²¹.

I fəslin dördüncü yarım fəslində “**Laçın rayonunun toponimləri**” araşdırılır.

Laçın toponimi türkmənşəlidir. Rayon mərkəzi kimi tanıdığımız *Laçın* oykonimi ilə yanaşı, burada *Laçınkənd* adlı kənd də var. Türk dillərinin onomoloji leksikasının mühüm bir qismini ornitonim mənşəli etnonimlər təşkil edir. Türk etnosları tarixən müxtəlif heyvanlara, quşlara tapınmış, onları özlərinə xilaskar bilmişlər. Zoonimlərin bir qismi etnonimlərə çevrilmişdir. Bir sıra zoonimlər isə sonradan totemləşmişdir. Laçın da ərvah (xilaskar) sayılan quşlardan birinin adıdır. Əbulqazi Bahadır xanın verdiyi məlumata görə, Laçın Kırkın boyunun quşu olmuşdur. Altay türkləri Laçını qartal mənasında başa düşürlər. B.Ögəl yazır ki, *Baycunqur ən böyük qartaldır, ona Laçın da deyirlər. Osmanlı qaynaqlarında isə laçın ağ şahindir*²².

Oğuldərə toponimi. Bizə elə gəlir ki, bu söz ya *Oğuz* dərə, ya *Oğur//Uyğur* dərə şəklində olmuş, təhrif olunaraq *Oğuldərə* formasına düşmüşdür. Burada l>z>r səs keçidi baş vermişdir. Salyan rayonu ərazisində də *Uyğurkənd* adlı etnotoponim mövcud olmuşdur, sonradan kəndin adı dəyişdirilərək *Təzəkənd* adlandırılmışdır. *Oğuldərə*, fikrimizcə, *Oğuzdərə//Uyğurdərə* sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır.

Qılıçlı, Qılıcan toponimləri. Zəngəzurun türkmənşəli toponimləri sırasına *Qılıçlı* (Laçın) və *Qılıcan* (Qubadlı) oykonimləri də daxildir. “*Hər iki coğrafi ad türkmənşəli qılıç tayfasının adı ilə bağlıdır. Qılıçlı//qılışlı etnonimi o cümlədən karakalpaqlarda qeyd*

²¹ Шопен, И.И. Исторических памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи / И.И.Шопен. – Санкт-Петербург: Типография Имп. Академия Наук, – 1852. – с.538

²² Ögəl, B. Türk mifologiyası / B.Ögəl. – Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, – с. 2. – 1971. – s. 356

olunmuşdur. *Qılıçlı adlı oykonim Türkiyə ərazisində də qeyd alınmışdır*”²³.

Zabux adı ilə həm oykonim, həm mikrotoponim (*Zabux dərəsi, Zabux körpüsü*), həm də hidronim (*Zabux çayı*) mövcuddur. İ.Cəfərsöylü *Sabux//Zabux* sözünün xəzər qəbilələrindən birinin adı olduğunu göstərir²⁴. V.V.Radlov da Sibirdə İtkul vadisində yaşayan Baraba tatarlarının bir qəbiləsini *Sabuk* adlandırır²⁵.

Minkənd toponimi türkmənşəli *minq//manq* adlı tayfanın adı ilə bağlıdır. Azərbaycandan kənar ərazilərdə bu tayfanın bir qədər fərqli formatlarda adlarına rast gəlirik. Özbəkistanda *Minq, Minqlər, Kattaminq, Minqışlaq*, Tacikstanda *Minqıştan, Munket*, Cənubi Azərbaycanda *Minq, Min(q)abad* və s. kəndlər var.

Zəngilan rayonunda Mincivan, Mingəçevir şəhərinin adında da *Ming//Minc* ünsürü eyni etnosa məxsus olan etnotoponimdir. “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə *Məngis//Minqiz* toponiminin adı çəkilir²⁶.

M.Kaşğari *Minqlak, Manqışlaq, Mankənt* yer adlarını qeyd etmişdir: *Mankənt – Kaşğar yaxınlığında şəhər; Manqışlaq – Oğuz ölkəsində bir şəhər; Minklak – Uyğur elində bir şəhər adı*²⁷.

Alpout toponimi. Alpout qədim türk tayfalarından biridir və mənbələrdə bu adın müxtəlif fonetik variantda işlənməsinə rast gəlirik: *Alpout//Alpoğut//Alpoğu* və s. Bu tayfanın XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində qızılbaşların tərkibində olması və tədricən məskunlaşması məlumdur.

V.V.Radlov *alpout* sözünün qədim türk dillərində, “zadəgan”, “mülkədar” mənası daşdığına və Qafqazda, xüsusən Azərbaycanda

²³ Гейбуллаев, Г.А. Топонимия Азербайджана / Г.А.Гейбуллаев. – Баку: – 1976. – с.64

²⁴ Cəfərsöylü, İ. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları: monoqrafiya / İ.Cəfərsöylü. – Bakı: ADPU, – 2008. – s.97

²⁵ Радлов, В.А. Опыт словаря тюркских наречий / В.А.Радлов. – Санкт-Петербург, – 2001. Том IV, часть I, – с.117

²⁶ Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (tərcümə və giriş Z.Bünyadov və H.Məmmədov) / – Bakı: Sabah, – 1997. – s.206

²⁷ Kaşğari, M. Divani lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – с. 4. – 2006. – s.736

bir sıra yaşayış məntəqələrinin adını bildirdiyini göstərmişdir²⁸.

Tədqiqatlar göstərir ki, Alpout (ğut) sözü *alp və ut/ğut* komponentlərindən ibarətdir. *Alp* igid, cəsur, *qut/ut* isə cəmlük bildirən şəkilçi kimi işlənmişdir.

Biçənək//Peçenek(q) toponiminə Azərbaycanın, o cümlədən türkdilli xalqların yayıldığı geniş ərazilərdə rast gəlirik. Qədim peçeneq tayfasının adı ilə bağlıdır.

Tədqiqatçıların bir qismi bu sözü bacanaq (qohumluq bildirən söz) kimi də izah etmişlər. M.Kalankatuklu "*Alban(iya) tarixi*" əsərində *Biçənək* toponimini *Paçkank* kimi qeyd edir²⁹.

M.Kaşğari hələ XI əsrdə *Biçənək//Bəcənək* tayfasını bir oğuz boyu kimi qeyd etmişdir³⁰.

Tuğut (Tuğ + yurd) toponimi. *Tuq//Tuğ* etnonimdir. Bu etnosun adı ilə bağlı Qafqazda, daha çox Azərbaycan ərazisində oronim, hidronim və toponimlərə rast gəlirik. Hadrutda *Tuğ*, Şuşada *Tuğ kəndi*, *Tuğ dağı*, Abşeron rayonu ərazisində *Tuğçay*.

Q.Qeybullayev XIX əsrdə Qafqaz ərazisində *Tuğ*, *Tuğdağ*, *Tok*, *Tuqova* (*Tuk(ğ)oba* da ola bilər) adlı toponimlərin olduğunu qeyd etmişdir³¹.

Dağıstanda *Aşağı və Yuxarı Tuq* toponimləri qeyd olunmuşdur. Meğri rayonunda da *Teğut//Tuğut* adlı kənd olmuşdur.

Çıraqlı toponimi eyni adlı türk tayfasının adı ilə bağlıdır. Bu tayfa haqqında məlumatı eranın əvvəllərində yunan müəllifləri vermişlər. Mənbələrdə *Çıraq-Sirak-Şirak* kimi adlandırılmışdır.

Strabon *Sirak* – çıraqlıların Şimali Qafqazda, Kuban çöllərində qəbilə birləşməsi halında yaşaması haqqında məlumat vermişdir³².

²⁸ Радлов, В.А. Опыт словаря тюркских наречий / В.А.Радлов. – Санкт-Петербург, – 2001. Том IV, часть I, с.115

²⁹ Kalankatuklu, M. Albaniya tarixi /M.Kalankatuklu.– Bakı: Elm, – 1993. – s.35

³⁰ Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – c. 4. – 2006. – s.460

³¹ Qeybullayev, Q. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair / Q.Qeybullayev. – Bakı: Elm, – 1984. – s.48

³² Страбон. География. В 17-ти книгах / Страбон. – Москва: Наука. – 1974. – с.89

Çıraq tayfası öz tarixi izlərini *çıraq//şırak//şırax//çirak* şəklində göstərmişdir. Türk dilləri üçün ç-ş-c səs keçidi xarakterikdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 10-cu boyunda mühüm etnonimlərdən biri *Şirokuz* adlanır. Bu etnonim Ermənistandakı *Şirak//şirək* yaylası ilə bağlıdır. Olsun ki, *Şiraklar* özləri də prooğuz soyundan imişlər.

I fəslin beçinci yarımfəslində “*Zəngilan rayonunun toponimləri*” tədqiq edilir. *Zəngilan* toponiminin nüvəsini türkmənşəli *zəngi* tayfası təşkil edir. Zəngilan rayonu Gəncə quberniyası təşkil edildikdə Zəngəzur qəzasının tərkibində bu quberniyaya daxil edilmişdir. Azərbaycanın 1920-ci il inzibati-ərazi bölgüsündə Qubadlı, 1925-ci ildə isə Cəbrayıl qəzasının tərkibində göstərilmişdir. 1957-ci ilə kimi şəhərin adı *Pirçivan* olmuş, həmin ildə Zəngilan rayonunun inzibati ərazisi dəyişdirilərək Qubadlı rayonu ilə birləşdirilir. 1973-cü il 17 iyul tarixi fərmanla Zəngilanın yenidən müstəqil rayon kimi sərhədləri bərpa olunur.

Zəngilan həm şəhər, həm də kənd kimi mövcud olan oykonimlərdən biridir. Hər iki oykonim (Zəngilan) Oxçu çayının sol sahilində yerləşir. İlk dəfə Zəngilan bir yaşayış məskəni kimi XIII əsr müəllifi Gəncəli Kirakosun “Tarix” əsərində qeyd olunmuşdur. R.Yüzbaşov bu toponimi *zəngi* adlanan kürd tayfasının yaşadığı yer kimi izah etmişdir. Fikrimizcə, *zəngi* türkmənşəli tayfanın adıdır. Bu tayfanın adı ilə bağlı çoxsaylı toponimlər vardır.

Muğancıq//Muğanlı toponimi qədim “muğ” tayfasının adı ilə bağlıdır. Hazırda Şimali Azərbaycan ərazisində bu adda 17 kənd və qəsəbə vardır. Azərbaycanda Muğan adı altında şəhər də olmuşdur. Tarixi ədəbiyyatda *muq//muğ* etnonimi, *Muğan* oykonimi və oroniminin hələ miladdan qabaq VI yüzillikdə yaşamış Herodotun qeyd etdiyi *muk//muğlar* soyunun adı ilə bağlayırlar.

Tədqiqatçıların fikrincə, *Muk//Muq* və *-an* sonluğunun birləşməsindən *Muğan* toponimi yaranmışdır. Bu şəkilçinin türk dillərinə məxsus olduğunu yuxarıda qeyd etmişdik.

Yeməzli toponimi rəsmi sənədlərdə *Yeməzli* adlansa da, əslində *Ətyeməzli* kimi qeyd olunur. Hazırda Zəngilan rayonu ərzisində bu adda cərgəlilik prinsipi əsasında üç oykonim var: *Aşağı Yeməzli*, *Yuxarı Yeməzli*, *Orta Yeməzli*. Bunlar *yeməzli* tayfasının adı

ilə bağlıdır. Düşünürük ki, *Yeməzli* toponiminin nüvəsində qədim *yeməkli* tayfası dayanır. M.Kaşğarının “Divan”ında *yemək/yəmək* tayfasının adı çəkilir. Türk tayfası olduğu göstərilir. *Yeməzli Yeməkli* tayfasının fonetik cəhətdən dəyişikliyə uğramış formasıdır. Burada *k > z* səs keçidi baş vermişdir.

Basat//Basut çay hidronimləri. “Kitabi- Dədə Qorqud”la bağlı yer-yurd adları Zəngəzur ərazisində geniş yayılmışdır. Bu ərazinin hidronimlərindən biri də *Basatçay//Basutçaydır*.

Qədim türklərdə suya inam çox güclü olmuşdur. Buna görə də dastan qəhrəmanlarının adlarının toponimə, o cümlədən hidronimə çevrilməsi təbii sayılmalıdır. Bunun nişanəsinə həm Qafqaz, həm də Zəngəzur ərazisində rast gəlirik: *Bayandır* (Gorus), *Dondarlı*, *Ulaşlı* (Qubadlı), *Qazançı* (Zəngilan), *Qazangöl*, *Qazangəl* (Qafan, Zəngilan), *Oxçu çay* (Qafan) və s.

Basat çayı Zəngəzur dağlarından axıb Araz çayına tökülür. Bu çay öz mənbəyini Meğri, Sisyan ərazisindəki Baybuğan (Baybican) dağının bulaqlarından alır.

Otuzikilər toponimi. *Otuzikilər* türk (oğuz) tayfaları sırasına daxildir. Bu tayfanın bir qismi hələ orta əsrlərdə Qarabağda məskunlaşmışdı. Qarabağ xanlığının mənşəyi *otuzikilər* tayfasından ibarət idi. Bərdə, İmişli rayonlarında da bu adda oykonimlər mövcuddur. Türkiyə ərazisində də *otuzikilər* adlı toponimə rast gəlinir.

Mirzə Adıgözəl bəy “*Qarabağnamə*” əsərində *otuzikilər* elindən bəhs edir³³.

Keçili, Keçikli toponimləri qədim *keçili* tayfasının ilə bağlıdır. V.A.Qordlevskiyə görə, oğuz tayfalarından biri olan *kayı* tirəsi qızıl-keçili adlandırılmışdır. Şəmkir, Şahbuz rayonlarında da *Keçili* adlı kənd var.

I fəslin altıncı yarımfəslə “***Meğri//Mehri//Mığrı rayonunun toponimləri***” adlanır. *Meğri* bölgəsi də tarixən türk torpağıdır. 1931-1938-ci illərdə rayon əhalisinin altmış faizi azərbaycanlı olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə Meğri erməni təcavüzkarları tərəfindən

³³Adıgözəlbəy, M. Qarabağnamə // Qarabağnamələr, – Bakı: Yazıçı, – I kitab, – 1991. – s. 36

dağıdılmışdır. S.P.Zelinski məlum əsərində Zəngəzur ərazisini mahallara bölür və bunlardan biri kimi *Meğri* və yaxud *Meğri güneyin* adını çəkir³⁴.

Meğri sözü müxtəlif şəkildə izah olunur. Qeyd edək ki, bu sözü özlərinə uyğun şəkildə izah edərək erməni dilinə aid edirlər. Guya “*Meg*” erməni dilində bal mənasını verir və “*ballı yer*” deməkdir. Bir qisim alimlərin fikrincə, rayon Şah Abbasın qızı Mehriyə hədiyyə verildiyi üçün belə adlandırılmışdır.

Tədqiqatçı Həmzə Vəli *Mehri/Meğri* sözünün mənasını Azərbaycanda Mehranilər sülaləsinin adı ilə bağlayır³⁵.

Zənnimizcə, *Meğri* qədim *mağ//muğ* tayfasının adı ilə birbaşa bağlıdır. Zəngəzur ərazisində *mağ//muğ* elementli toponimlər areal xarakterə malik olub *Muğanlı*, *Muğancıq* kimi etnotoponimlərinin yaranmasını şərtləndirmişdir.

Mərzəğat/Mərzəkit toponimi. Bu kənd Araz çayının sahilində yerləşmişdir. *Aşağı* və *Yuxarı Mərzəğit* hissələrindən ibarət olmuş, 1918-ci ildə ermənilər tərəfindən dağıdılmış, yandırılmışdır.

Qeyd edək ki, *Məzigid adına XIX əsr rus rəsmi sənədlərində də rast gəlirik*. *Mərziqat* sözü iki hissədən ibarətdir: *Mərzə>Məzrə+qat//qet*. Adın birinci *mərzə* hissəsi, bizə elə gəlir ki, əkilmiş yer, tarla mənasını ifadə edir. Sözdə *r>z* səs keçidi baş vermişdir. *Qat//qet* ünsürü isə yaşayış məntəqəsi, ev, kənd, qala anlamını ifadə edir.

E.M.Murzayev də bu sözün bataqlıq, eyni zamanda ev, kənd, qala mənasında olduğunu qeyd etmişdir³⁶. *Qat* sözü Qazaxıstanda *Tunqat*, Özbəkistanda *Navakat* toponimlərinin tərkibində işlənmişdir.

Güneyvaz toponimi. Bu oykonim XX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuş, sonralar dağıdılmış və “*lal*” toponimlər sırasına daxil olmuşdur. Cənub, gün düşən yer mənasında işlənən *güney* sözü ilə

³⁴ Зелинский, С.П. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском Уезде, Елизаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края, –Тифлис: –1888. Т. IV, – с. 165.

³⁵ Vəli, H. Nüvədi kitabələri / H.Vəli. – Bakı: Oğuz, – 1998. – s.9

³⁶ Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев. – Москва: Мысль,– 1984. – с.263

türk dilində “düzən yerdə tirə, təpəcik, hündür, yer” mənasında işlənən *baz//vaz* sözündən əmələ gəlmişdir. *Baz/vaz* monqol dilində *bayız, bays* fonetik formalarında “dik qaya”, “sıldırım qaya” mənalarını ifadə edir. Relyef əsasında formalaşmış mürəkkəb quruluşlu toponimidir.

Lehvaz toponimi iki hissədən ibarətdir: *leh* və *az//vaz*. Meğri çayının sol sahilində və Lehvaz kəndindən yuxarıda *Leh* kəndi də olmuşdur. Ola bilsin ki, *leh* elementi Alban dövlətinin tərkibində mövcud olan *leq//leh* tayfasının adı ilə bağlı olub. Etnonimin ikinci hissəsi olan *vaz* ünsürünü E.M.Murzayev düzən yerdə təpəcik, hündür yer, çuxur yer, çökək mənasında olduğunu qeyd etmişdir.

Nüvədi toponimi mürəkkəb quruluşludur. T.Əhmədov *Nügədi//Nüvədi* toponimini *nüg>>nüv* (təzə, yeni) və *di* (kənd) hissələrindən ibarət olduğunu qeyd edir. *Nüvədi//Nügədi* fonetik tərkibində iştirak edən bu komponentlər “*yenikənd, təzəkənd*” mənasını ifadə edir³⁷. *Nüvədi* adlı kənd Quba rayonunda da qeydə alınmışdır.

Tuğut, Tağəmir toponimlərinin yaranmasında “dağ” mənasını ifadə edən *tuğ//dağ* sözü dayanır. *Tağəmir* sözünün ikinci tərəfi Əmir (bəlkə də qədim türk tayfası olan Eymurla bağlıdır) şəxs adı əsasında yaranmışdır. Mürəkkəb quruluşlu antroponimidir.

Tuğut sözünün ikinci hissəsi olan – *ut* topoforant kimi çıxış edir və məkan anlamını bildirir.

Aldərə//Əldərə toponimi. Ərazidə eyni adlı oykonim və hidronim mövcuddur. *Aldərə* kəndində qədim alban kilsələri, qala və məscidlər, tarixi abidələri var. Relyef əsasında formalaşmışdır, mürəkkəb quruluşludur: *Al + dərə*. *Al* qədim türk sözü olub qırmızı anlamını da ifadə edir. Çox güman ki, həmin ərazinin torpaq qatının suxurlarının qırmızı olduğu üçün belə adlandırılmışdır.

Tey toponimi. Kənd erməni təcavüzünün qurbanı olmuş, kollektivləşmə adı ilə ləğv edilmişdir. Türk dilində *tey* “təpə” mənasında işlənmişdir. Bu, orotoponimdir. Sadə quruluşludur. Tey mis mədənləri də olmuşdur.

³⁷ Əhmədov, T.Ə. Azərbaycan toponimikasının əsasları / T.Ə.Əhmədov. – Bakı: Bakı Universiteti nəşri, – 1991. – s.113

I fəslin yeddinci yarım fəslə “*Qafan rayonunun toponimləri*” adlanır.

Qafan//Qapan//Kapan toponimi. Heç şübhəsiz, bu toponim *peçenek//biçənək* mənşəli türk etnoniminin adı ilə bağlıdır.

S.P.Zelinski Qafan ərazisinin altı kiçik bölgədən ibarət olduğunu göstərir: 1) *Oxçu bölgəsi*; 2) *Qiqi//Kıgı dərəsi*; 3) *Acanan//Əcinan-türk*; 4) *Kəpəz bölgəsi*; 5) *Çavındır çay bölgəsi*; 6) *Basut//Basat çay ərazisi*³⁸.

Tərtər və Şəmkir rayonu ərazisində də *Qapanlı* adlı kənd var. *Kopan* yaşayış məntəqəsi Şimali Qafqazda türkmənlər arasında da vardır.

Q.Qeybullayev hələ XVI əsrdə Kazan xanlığında *Kaban//Qapan* adlı bir neçə toponimin olduğunu göstərmişdir. Bununla yanaşı, *Dağıstan ərazisində Kopan hidronimi, Türkünstanda Kapançı kəndi, Başqırdıstanda Kojpan//Kopan toponimi və Ukraynada Kopanka hidronimi olduğu göstərilmişdir*³⁹.

Göründüyü kimi, peçeneq mənşəli etnonim olan *Qafan//Kapan//Kapanlı* tarixən *beçeneq//peçeneq* türk tayfalarının məskunlaşdığı ərazidə öz izini fonetik fərqlə qoruyub saxlamışdır.

Dortnu toponimi qədim qıpçaq tayfasının adı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, *dörd//dördnü* etnosunun adı ilə bağlı Azərbaycanda, Qafqazda çox sayda toponimlər vardır. Gədəbəy, Salyan, Neftçala rayonlarında mövcud olan *Dördlər* kəndi *dörd* tayfasının adı ilə bağlıdır⁴⁰.

Maqauz toponimi. S.P.Zelinskinin siyahısında ikili adla – *Muğas//Moqes* və *Maqauz* formasında qeyd olunmuşdur. Güman ki, *Muqes//Moqes* elə *Mağauz* adının rus dilinə uyğunlaşdırılmış variantıdır⁴¹.

³⁸ Зелинский, С.П. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском Уезде, Елизаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края, –Тифлис: –1888. Т. IV, – с. 8.

³⁹ Гейбуллаев, Г.А. Топонимия Азербайджана / Г.А.Гейбуллаев. – Баку: – 1976. – с.42

⁴⁰ Azərbaycan SSR. İnzibati ərazi bölgüsü / – Bakı: Azərneşr, – 1978. – s.161

⁴¹ Зелинский, С.П. Экономический быт государственных крестьян в

Toponimin birinci “*maq*” hissəsi qədim *mag//muğ* etnonimi ilə bağlıdır. İkinci “*auz*” hissəsi türk dilində *mənsəb*, *dərə*, *dağ keçidi* mənasında işlənmişdir. *Maqauz* Mağlara mənsub dərə, dağ keçidi anlamındadır.

Buğacıq toponimi türkmənşəli etnonim əsasında yaranmışdır. Zəngəzur bölgəsində onlarla toponim “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı qəhrəmanlarının adı ilə bağlıdır. Bu obraza “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda rast gəlirik. Ümumiyyətlə, dastanda Qorqud Dədənin ad verdiyi obrazlardan biri Buğac idi.

Bəkdaş//Bəydaş toponimi mürəkkəb quruluşludur: *Bəy+daş*. İ.Bayramov bu sözün mənasını *böyük daş* adının ixtisar forması kimi qeyd edir⁴².

Gərd toponimi. Bu coğrafi obyekt Gərd çayının sol sahilində yerləşir. Gərd toponimi *Aşağı* və *Yuxarı Gərd* olmaqla iki hissədən ibarət olmuş, sonralar ermənilər tərəfindən qovulmuş, var-yoxları talan olmuş, tarixi abidələri məhv edilmişdir.

Yamax//Yəməkli//Yamaxlı toponimi qədim *yəmək* tayfasının adı ilə bağlıdır. M.Kaşğari yazırdı: “...*Rum (Bizans) ölkəsinə ən yaxın olan boy biçənəkdir. Sonra kıfcaq (qırçaq), oğuz, yəmək, başqirt, bamsıl, kay, yabaku, tatar, kırkız gəlir*”⁴³.

Yəmək sözü tələffüzdə *Yamax* formasına düşmüş və fonetik fərqlə *Yamaxlı* kimi tələffüz olunmuşdur: *a > a*, *k > x* səs keçidi baş vermişdir ki, bu da dilimiz üçün qanunauyğun fonetik dəyişmədir.

Qırx(lı), Qırqlar toponiminin mənşəyi və semantikası mübahisəlidir. Şübhə etmirik ki, *Kırklı* (Qırqlar) toponimi türk yazılı mənbələrinə də göstərilən *Kırkın* (Kırklı (Qırqlar)) tayfasının adı ilə bağlıdır. F.Rəşidəddin və Yazıçıoğlu Əlidəki oğuz boylarının siyahısında *Karkın//Qarkın* tayfasının da adı çəkilir.

F.Sümərin kitabında qırk, qark, qıraxların məskunlaşdığı

Зангезурском Уезде, Елизаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края, –Тифлис: –1888. Т. IV, – с. 164.

⁴² Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri / İ.Bayramov. – Bakı: Elm, – 2002. – s.136

⁴³ Kaşğari, M. Divanü lüğat-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – c. 1. – 2006. – s.77

ərazilər də göstərilir⁴⁴.

Qırxlı adlı toponimə Tovuz rayonu ərazisində də rast gəlirik. Bu ad *Xanlar* (Göygöl), Goranboy, Borçalı, Qarabağ və Dərbənddə (məhəllə adı) və s. müxtəlif coğrafi obyektlərdə özünü göstərir. *Qırxlar* Zəngəzurda həm də dağ adıdır. Bu toponimin arealı Cənubi Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya və Əfqanıstanda da mövcuddur.

Sakar toponimi türkmənşəli *sak* tayfasının adı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, Zəngəzur bölgəsində *sak* etnosunun adı ilə bağlı çoxsaylı toponim vardır. *Sakar* iki hissədən ibarətdir: *Sak+ar*. *Sakar* sakların yaşayış məskəni mənasını bildirir.

Xotanan toponimi M.Kaşğarının lüğətində adı çəkilən türkmənşəli *Xotan* leksemi ilə eyniyyət təşkil edir. Bu ərazidə *Xotan düzənliyi*, *Xotan şəhəri*, *Xotan çayı* kimi adların mövcudluğu türk dilli etnos olan *xotanların* lap qədim zamanlardan məskunlaşdığını xəbər verir. Hazırda Çində uyğurlarla yanaşı, *xotanlar* da yaşayır.

Orxan-Yenisey abidələrində *Kıdan//kitan* adlı tayfanın adı çəkilir. Burada belə bir mətn də var: “*Oğuz artuğu skiz yaşımə kaşın kitan tapa sülədim*”. Abidədə adı çəkilən *kitan* elə *xotan* etnosudur.

Xotanan toponimi Qafan rayonu ərazisində *Aşağı Xotanan* və *Yuxarı Xotanan* olmaqla iki yaşayış məntəqisindən ibarət olmuşdur.

Qeyd edək ki, *Xotan* etnotoponimi mənşə etibarilə *xatay* etnoniminə uyğun gəlir. *Xatay//hatay* Türkiyə ərazisində böyük bir ərazinin adını daşıyır⁴⁵.

I fəslin səkkizinci yarımfəslı “***Sisyan rayonunun toponimləri***” adlanır.

Sisakan//Sisyan toponimi. *Sisakan* qədim türkmənşəli *sak* tayfasının adı ilə bağlıdır. Saklar tarixi ədəbiyyatda *sisaklar* adlanır. Q.Qeybullayev *sak* etnoniminin türkmənşəli olduğunu və hazırda qazaxlarda *Şaqa*, *Şaqı*, özbəklərdə *Şakay*, *Şakey*, qırğızlarda *Sake*, *Saka*, türkmənlərdə *Şaklar*, *Sakar* (*sak* etnonimindən və *ər* – “kişi”, “igid” sözündən), noqaylarda *Şukay*, xakaslarda *Sakay*, *Saqay*, Altay türklərində *Sakait* (*saka* və *cəm* bildirən –it şəkilçisindən), yakutların

⁴⁴Sümər, F. Oğuzlar / F.Sümər. – Bakı: Yazıçı,– 1992. – s.221

⁴⁵Azərbaycan onomastikası problemləri II. Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları (15-16 aprel 1988) / – Bakı: APİ, – 1988, – s.197

etnik adında *Saxa* adının qorunub saxlandığını göstərmişdir⁴⁶.

Sak//şakların türkmənşəli etnos olduğunu göstərən başqa bir fakt onların başlarına spesifik şiş uclu papaq qoyması olmuşdur. Hələ eradan əvvəl Herodotun əsərində bu haqda məlumat verilir. Zəngəzur ərazisi, o cümlədən, tarixən *Sisakan*, *Sünik* adlanan ərazi Azərbaycan tarixinin qəhrəmanlıq salnaməsi, yenilməzlik simvolu sayılan Babək Xürrəmidinin adı ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” adlı əsərində Babəkin ərəblərə qarşı vuruşu və son taleyi haqqında məlumat verilir. Demək olar ki, Babəkin ərəblərə qarşı vuruşduğu əsas yer Zəngəzur ərazisi və iqamətgahı Bəzz (*Bəzzan*) qalası olmuşdur. Bu ərazidə *Bəzzli* adlı passiv fonda daxil olan toponim də qeydə alınmışdır⁴⁷.

Fars və Suriya mənbələrində *Sisakan*, ərəb mənbələrində *Sisəcan* adlanan bu zonada ilk orta əsrlərdə *Şəki qalası* yerləşirdi. Sisyan rayonu ərazisində əhalisi keçmişdə türklərdən ibarət olan *Şəki* kəndi mövcuddur. Deməli, Zəngəzurdan başlayıb Gəncə də daxil olmaqla böyük bir ərazini I əsr müəllifi Strabonun qeyd etdiyi və M.Kalankatukluda adı çəkilən Sakasena təşkil edirdi. “*Məhz Cəhl (Saklı) ibn Sunbatın hakim olduğu məliklər indiki Sisyan və Gorus rayonlarının ərazisinə uyğun gələ bilərdi. Sisakan toponimi əslində üç hissədən “Si”, “Sak” və -an topoforantından ibarətdir. Toponimin birinci komponenti olan “Si” sözü Sisakanda hakimiyyətdə olmuş bir sülalənin adıdır. Qədim türklərdə Si tayfasının adı məlumdur*”⁴⁸.

Sak tayfalarından olan *Si* tayfasının bir hissəsi Mərkəzi Asiyada qalmış, bir hissəsi isə Sisokan adlanan əyalətdə hakim sülaləyə çevrilmişlər. Bu ərazidə məskunlaşan saklar “*Si Sakları*”, *Sisakan* adlanmış və tarixi mənbələrdə (“Alban tarixi”) *Sisakan*, bəzən *Sisak* kimi yazılmışdır.

Sünik və yaxud Syuni//Siuni. Bu haqda Q.Qeybullayev qeyd edir

⁴⁶Qeybullayev, Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən / Q.Qeybullayev. – Bakı: Azərənəşr, – 1994. – s.155

⁴⁷Зелинский, С.П. Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском Уезде, Елизаветпольской губернии // Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Кавказского края, –Тифлис: –1888. Т. IV, – с.145.

⁴⁸Kalankatuklu, M. Albaniya tarixi /M.Kalankatuklu.– Bakı: Elm, – 1993. – s.17

ki, *heç bir erməni mənbəyində Sisakanın adı çəkilmir və əvəzinə Syuni//Siuni adı verilir*. Bu da məhz yuxarıda qeyd olunan *Si* etnonimindən və erməni (hay) dilində mənşəcə Urartu dilinə aid olan, yer, tayfa adlarına əlavə edilən *-uni* şəkilçisindən ibarətdir⁴⁹.

Gomur (an) toponiminin etimologiyasından bəhs edən İ.Bayramov onun dağ başında dar, yarıqanlı, uçurumlu yer mənasında işlənən *gomur* sözündən yarandığını qeyd edir⁵⁰.

Bizə elə gəlir ki, bu söz qədim türk tayfalarından olan *qəmər//gomar//kimmlərin* adı ilə bağlıdır.

Qomur toponimi də bu tayfa adı ilə bağlıdır. *Gomar//Gomur* coğrafi adının fərqli fonetik variantıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *Qamqan* antroponimində birinci hissə ilə üst-üstə düşür.

M.Kaşğari bu sözü (qam) Şaman anlamı bildirdiyini qeyd etmişdir.

Bu qəbildən olan coğrafi adlar Azərbaycan, ümumən, Qafqaz ərazisində geniş yayılmışdır: *Qəmərən* (Oğuz, Salyan, Biləsuvar), *Qəmərli* (Qazax), *Qımur* (Zaqatala) və s.

Boz kaha və Boznəli toponimləri. Gorus rayonunda *Boz kaha*, Sisyan rayonu ərazisində isə *Boznəli* coğrafi adları vardır.

Boz kaha toponimi mürəkkəb quruluşludur. *Boz* rəng bildirir. İkinci hissə mağara, qayalıqda, dağda təbii və süni oyuq mənasında işlənir.

Boznəli toponimi Qafqazın 5 verstlik xəritəsində *Bozlu* kimi qeyd olunmuşdur. *Boznəli Bozlunun* təhrif olunmuş formasıdır. *Bozlu* etnotoponimdir. Bizə elə gəlir ki, *Bozlu* leksemi oğuzların iki tirəyə bölünmüş tayfalarından birinin adı olan *Boz ok* nəslinə aiddir. Toponimin *Bozlu* adlı *bəydili* türk tayfasından əmələ gəldiyini də güman etmək olar. Sonralar bu kəndin adını dəyişdirib *Ağkörpülü* adlandırmışlar.

⁴⁹Qeybullayev, Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən / Q.Qeybullayev. – Bakı: Azərnəşr, – 1994. – s.164

⁵⁰ Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti / İ.Bayramov. – Bakı: Elm, – 2000. – s.421

Boz kənd toponimi də Sisyan rayonu ərazisindədir. Kəndin adı sonralar dəyişdirilərək *Dərəkənd* olmuşdur.

Tulus toponimi. Passiv fonda daxil olan “lal” toponimlərdəndir. 1918-ci il erməni genosidinin qurbanı olmuş, adı dəyişdirilərək *Dolors* olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, bu oykonim mənbələrdə müxtəlif variantda (tölös//teles//tolos, tulus//dulus) qeydə alınmış qədim türk tayfalarından birinin adıdır.

L.Qumilyev “Qədim türklər” adlı əsərində *tulus//dulus//teles//tolis* tayfalarının adını çəkir və bunların türk tayfası olduğunu qeyd edir⁵¹. Orxon yazılarında adı çəkilən bu tayfa VII əsrin ortalarında *tolis* formasında qeyd edilmiş, 626-cı ildə Qərbi türk xaqanlığına qarışmışdı (L.Qumilyev). Tatarlarda və qarqarlarda da *Tolos*, *Dolos* adlı tayfa olmuşdur.

Tulus adlı oykonim Cəbrayıl rayonu ərazisində mövcuddur. M.Kaşğarının “Divanı”nda bu tayfanın, eyni zamanda, *Tales* adlı şəhərin adı da qeyd olunur⁵².

Bazar toponimi bazar adlı qədim türkmənşəli tayfanın adı ilə əlaqədardır. Q.Qeybullayev *bazar*, *bazarçı* adlı tayfaların qırğız, kalmık, qaraqalpaqlarda və XVII əsrdə Qərbi Sibirdə olduğunu qeyd etmişdir.

Bazar adlı toponim Zaqatala ərazisində də var. Bu toponimin *bazar//pazar* variantına da rast gəlirik. “*Basarkeçər toponimində birinci komponent (bazar) türkmənşəli (qıpçaq) etnonimin adı ilə əlaqədardır*”⁵³.

Arıqlı//Arıxlı toponimi. “*Arıqlı toponimi areal xarakterə malikdir. Belə ki, türkdilli xalqların məskunlaşdığı digər ərazilərdə də bu adda toponimə rast gəlirik. Gürcüstanın Bolnisi rayonu ərazisində Arıqlı gürcü dilində yalnız formada Areqli adlı oykoniminə rast gəlirik*”⁵⁴.

⁵¹Qumilyev, L. Qədim Türklər / L.Qumilyev. – Bakı: Gənclik, – 1993. – s.191

⁵²Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – c. 4. – 2006. – s.720

⁵³Rəşidəddin, F. Oğuznamə / F.Rəşidəddin. – Bakı: Azərənşər, – 1992. – s.60

⁵⁴Budaqov, B.Ə. Gürcüstanın türk mənşəli toponimlərinin izahlı lüğəti / B.Ə.Budaqov, Q.Ə.Qeybullayev. – Bakı: İsmayılı, – 2002. – s.120

A.Bayramov bu sözün əsasında “*arı*”, yəni təmiz mənasını ifadə edən sözün dayandığını qeyd edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da *arı*//*arıq* formasında leksik vahidə rast gəlirik⁵⁵. F.Rəşidəddin “Oğuznamə” əsərində *Arikli*//*Ariqli* tayfasının adını qeyd edir: *Arikli Aslan bəy* uyğur tayfalarından biri kimi göstərilir.

***Balık*//*Balak* toponimi** Sisyan (Qarakilsə) rayonu ərazisində passiv fonda daxil olan toponimlərdəndir.

Balık//*balak* sözü qədim türk sözü olub “şəhər, qala divarları ilə əhatə olunmuş şəhər” mənasını bildirir. Bu söz M.Kaşğarının “Divani lüğəti-it-türk” əsərində belə şərh olunub: “*İslamiyyətdən çox öncə türkcə sığnaq, qala və şəhərlərə verilən ad*”⁵⁶.

M.Baharlının “Azərbaycan” adlı kitabında qeyd olunan *Quşçu Bilək* adlı oykonimin ikinci komponenti *Balak*//*Bilək* bu tayfanın adı ilə bağlıdır. Zənnimizcə, Balakən və Beyləqan oykonimləri də bu sözlə əlaqədardır.

I fəslin doqquzuncu yarım fəslində “***Gorus* rayonunun toponimləri**” araşdırılır. Erkən orta əsrlərdə Albaniya əyalətində mövcud olan tayfalarından biri də *qoros*//*xoros*//*xorus*//*qerusdur*. Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal olunduqdan sonra o dövrün inzibati-ərazi bölgüsünə görə yaradılmış Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasının mərkəzi Gorus şəhəri olmuşdur.

M.Kalankatuklunun “Alban tarixi” əsərində *Qoroz* qalasının adı çəkilir. Ptolomey Qafqaz ərazisində yaşayan *xoros*//*xeros* və *savar* tayfalarının adını qeyd etmişdir.

Qarabağda *Kirs dağı* və *Gorus* adlı yaşayış məntəqəsi qeyd olunmuşdur. Belə hesab edirik ki, Zəngəzur ərazisində *Kirs* adlı dağın adı da *Qoros*//*Xorus*//*Kirs*//*Gorus* adına uyğundur. Türkiyə ərazisində ən böyük dağ zirvələrindən biri *Qars* adlanır. *Kirs*//*Kirs*//*Qars* adları eyni mənşəli sözün müxtəlif fonetik

⁵⁵Bayramov, A.Ə. Kitabi-Dədə Qorqud toponimləri və Qafqaz arealı: monoqrafiya / A.Ə.Bayramov. – Bakı: Nurlan, – 2007. – s.334

⁵⁶Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – c. 4. – 2006. – s.721

tərkibləridir.

Şübhəsiz ki, Ordubad rayonu ərazisində *Xurs* (kənd adı) və Cənubi Azərbaycanca *Xorasan* toponimləri də bu köklə bağlıdır.

Yayıcı toponimi. *Yayıcı* sözü türkmənşəlidir, yaymaq, səpmək, dağıtmaq mənalarını ifadə edir. Qədim yazılı mənbələrdə *Yayıcı* türk-oğuz tayfası olaraq qeyd edilir. A.N.Kononov bu tayfa haqqında yazır: “*Yayıcı tayfası müasir dövrdə Amur çayının sahillərində yaşayır və hal-hazırda onlar Yayıcı adlanırlar*”⁵⁷.

Xanaxək, Xinzirək toponimləri. Hər iki toponim qədim türk *hun* tayfası ilə bağlıdır. *Hun* etnosunun adı ilə bağlı toponimlər elə Zəngəzur ərazisində üstünlük təşkil edib: *Hunan*, *Hunud*//*Hünüd*, *Qunnanlı*//*Hunanlı*.

Xinzirək sözündə üç komponent birləşmişdir. *Xın*//*Hun*, *zır*//*zor*//*yer-ək*. Birinci komponent *hun* tayfasının adı ilə bağlıdır, *zır*//*zor*//*yer*, məkan bildirir. –*aq*//*ək* şəkilçisi isə bir neçə mənəni bildirir. Birincisi, bir sıra türkdilli qəbilə birləşmələrinin tərkibində iştirak edərək ucalıq, yüksəklik mənasını ifadə edir. Məsələn, Qaz-aq, Qıpc-aq, Həyə-rək//*aqar+aq* və s. (*yat+aq*, *bat+aq* və s. sözlərdə olduğu kimi).

Şurnuxu toponimi. Şurnuxu kəndi ətrafında məscidlər, qalalar, kilsələr, sıx meşələr olan, böyük strateji əhəmiyyətə malik ərazi idi. Buraya sıldırım qayalardan axan bulaqlar, şlalələr xüsusi gözəllik verirdi. Şurnuxu sözünün lüğəvi mənasına gəlincə, qeyd edək ki, bu, relyeflə bağlıdır. Söz *şur*//*şır* kökü əsasında yaranmışdır, mənası su anamlı sözlərlə izah olunur. Qeyd edək ki, “şır” kökü ilə bağlı dilimizin dialekt və şivələrində çox maraqlı leksik vahidlər müşahidə olunur. *Şırna*//*şırnov*//*şırno:ux* Meğri, Ağdərə, Gədəbəy şivələrində ‘kiçik şlalə’, Zəngilan şivələrində ‘damda yığılan suyun axması üçün düzəldilən nov, novça’ mənasında işlədilir. Ümumiyyətlə, şivələrimizdə qeyd edilən mənə ilə bağlı *şır* köklü çox sayda sözlər bu gün də işlədilir: *şırrağan* ‘şlalə’(Şəmkir), *şırlandıq* ‘nov,

⁵⁷ Мамедова, М.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. – VIII в. н. э.) / М.Дж.Мамедова. – Баку: ЭЛМ, –1986. – 284 с.

novça'(Culfa), *şırnoylu* 'şəlaləli'(Başkeçid, Borçalı)⁵⁸.

Qanlı bel oronimi (dağı). Qanlı səlcuq oğuzlarına aid tayfanın adıdır. Qanlı tipli coğrafi adlar, əsasən iki komponentdən ibarətdir. *Qanlı yol* (Qubadlı), *Qanlı gədik* (Laçın), *Qanlıca dağı* (Zəngilan), *Bozalqanlı* (Tovuz), *Qanlıkənd* (Kəlbəcər), *Tufarqanlı*(Cənubi Azərbaycan) adlı toponimlər və mikrotoponimlərə rast gəlirik.

Qanlı bir tayfa kimi hələ eradan əvvəl III əsrdən məlumdur. VIII əsrin ortalarında Sırdərya sahilində yaşayan *qanlı* tayfası oğuz və karluqların basqınından sonra iki yerə bölünmüşdür. Onların bir qismi Azərbaycanın işğalında monqolların tərkibində *uyğur* və *xələc//xalac* tayfaları ilə birlikdə iştirak etmiş, bu ərazinin toponimiyasında qat əmələ gətirmişdir.

Dissertasiyanın II fəslı ***“Zəngəzur toponimlərinin əmələgəlmə vasitə və üsulları”*** adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslində ***“Leksik-semantik yolla yaranan toponimlər”*** araşdırılır.

Leksik yolla yaranan toponimik vahidlər. Bu tipli toponimlər sadə, o cümlədən coğrafi nomensiz işlənən toponimlər adlanır. Belə oykonimlər etnonimlərin daha çox oykonimləşməsi nəticəsində yaranır. Nümunələr: *Mac (passiv) Şam, Zor, Qatar, Alpout, Xələc, Padar, Tulus, Uz, Çəpni, Balak, Gorus, Hunud, Qafan//Qapan, Sisyan//Sisakan* və s.

Göstərilən oykonimlərin bir qismini müasir Azərbaycan dili baxımından sadə adlandırmaq olar. Təhlil apardıqda bunların düzəltmə və ya sintaktik üsulla yaranması aydın olur. Məsələn, *Alpoğut, Hunud, Gorus, Sisakan* toponimləri bu yolla izah olunur.

Semantik yolla yaranan toponimik vahidlər. Zəngəzur ərazisində mövcud olan türkmənşəli coğrafi adların bir qismi semantik üsulla, yəni müxtəlif nitq hissələrinə mənsub olan ümumi sözlərin substantivləşməsi, xüsusi adların əmələ gəlməsi ilə yaranmışdır. Zonanın toponimiyasında semantik üsulla əmələ gələn coğrafi adların aşağıdakı tipi nisbətən geniş yayılmışdır.

Rəng bildirən sifət və nomenklatur termin əsasında yaranan toponimlər. Bu prosesdə rəng, əlamət bildirən sifətlər üstünlük təşkil

⁵⁸ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / – Bakı: Elm, – 1964. – s.465

edir, adətən, birinci tərəfi rəng bildirən sözlərdən, ikinci tərəfi isə nomenklatur termindən – göl, çay, bulaq, dağ, tala, qışlaq, oba və s. kimi sözlərdən düzəlir. Məsələn, *Göy göl, Ulu bulaq, Göy bulaq, Ağbulaq, Qarabaş, Qaraçimən, Ağkənd, Qaraqaya, Ağqaya, Qaragöz, Qaradərə, Sarıqışlaq, Ağbənd, Ağbiz (Zəngilan), Qarağac, Sarıyataq, Alaqurşaq, Göyyal, Ballıqaya (Qubadlı), Bozğuney, Ağoğlan (Laçın)* və s.

Feilin ismə keçməsi əsasında yaranan toponimlər. Feilin təsriflənməyən formaları (daha çox feili sifət), bəzən də feilin xəbər forması substantivləşərək xüsusiləşir, toponimlərə çevrilir: *Erməni ölən, Tirtökülən, Daşagirən, Daşatılan (Gorus), Ayıbasar* oykonimi (Laçın), *Əlçapan (Qafan), Sutökülən, Suayrılan (Sisyan)* və s.

Bu ərazinin toponimiyasında yalnız bir oykonim adı feilin xəbər formasında öz ifadəsini tapmışdır. Bu, Zəngilan rayonu ərazisində yerləşən *Yeməzli/Yeməzdi* toponimidir

Semantik üsulla yaranan toponimik vahidlərin başlıca əlaməti onların təsadüfi deyil, müəyyən məqsədlə bağlı olaraq isimləşməsi və hər hansı bir coğrafi obyektə mənalandırmasıdır. Məsələn, *Xəndək, Tinli, Saray (Qubadlı), Genlik, Bütövlük (Laçın).*

II fəslin ikinci yarımfəsli **“Morfoloji yolla yaranan toponimlər”** adlanır. Zonanın türkmənşəli toponimlərinin derivatoloji təhlili şəkilçilər vasitəsi ilə çoxlu miqdarda coğrafi adların meydana gəlməsini üzə çıxarır.

Burada -l¹(Quşçulu, Əfsərli//Afsarlı, Çullu, Yeməzdi//Yeməzli, Muğanlı, Muğanlı, Qaraqoyunlu, Qaramanlı, Mehrili, Ağvanlı, Sofulu, Mahmudlu), -l^{1q}, -l^{1q}² (Bütövlük, Genlik, Almaliq, Aralıq), -lar²(Əfəndilər, Gödəklər, Mirrər, Dəmirçilər, Mollalar, Xırmanlar), -ç¹(Çanaqçı, Ələkçi, Dəmirçilər, Quşçu, Oxçu), -ud¹, -d, -t (Hunud, Qovşud, Ağudi, Vağudi, Urud), -an²(Qaf+an, Qaz+an göl, Muğ+an, Gomar+an//Qəmər+an), -xana (Axtaxana, Ciləxana, Qazarxana), -lan, -man, -van (Zəngilan, Mincivan, Corman, Muşlan, Şeylan) şəkilçiləri ilə düələn toponimlər müşahidə edilir.

II fəslin üçüncü yarımfəsli **“Sintaktik yolla yaranan toponimlər”** araşdırılır. Belə toponimlər ancaq sintaktik vasitələrin köməyi ilə, şəkilçilərin iştirakı olmadan yaranır: *Göygöl, Qaraçimən, Ağgöl, Ağ kənd, Çaykənd, Atqız, Qazan qol, Giləmeşə (Qafan),*

Ağbulaq, Qurdqala, Çay zəmi, Üç tərə, Üçağac, Quşbulaq, Cəhənnəm dərə (Gorus), Maralzəmi, Əldərə (Meğri), Məzməzək, Ağkənd, Aşağı Ağ körpü, Pulkənd, Təzə kənd (Sisyan) və s.

Sintaktik-morfoloji yolla düzələn toponimlərin tərkibində obyektə xas olan ən mühüm səciyyəvi cəhətlərdən birini ifadə edən coğrafi nomenlərə (*dağ, dərə, tərə, qaya, daş, yol, yer, burun, bel, gədik, düz, çöl, yazı, tala, güney, quzey, zəmi, dəhnə*) rast gəlirik.

Məsələn: *Abbas dərəsi, Oxçu aralığı, Arxüstü (passiv), Bəylərin mis zavodu, Qarakəndi, Qız (ı) qalası, Daş başı, Armudağacı, Əsəd düzü, Köşəkənd qışlağı, Gıği məscidi, Gıği dərəsi, Molla Uruzbəy binası, Paşa kəndi, Taxta kəndi, Xatın bağı (kənd), Tut pir qışlağı.* Qeyd olunan coğrafi obyektlər Qafan rayonu ərazisində yerləşir.

Sintaktik-morfoloji yolla yaranan toponimlərin müxtəlif modelinə rast gəlirik: **kök+kök+şəkilçi**(*Abbas dərəsi, Arxüstü, Qarakəndi, Qız Qalası, Armudağacı, Daşbaşı, Əsəd düzü, Gıği dərəsi, Paşa kəndi, Taxta kəndi, Xatın bağı, Gavur qalası* və s.), **kök+şəkilçi+kök** (*qan+lı+bel – Qannibel, bal+lı+qaya – Ballıqaya, Təndir+li+yurd. Təndirri yurd* və s.).

Nitq hissələrinin iştirakına görə sintaktik qaydada yaranan toponimik vahidlər: Ümumi isim + ümumi isim (*At+qız-Atqız, bəy+daş-Bəydaş, bəy+dağ-Baydağ, qızıl+daş-Qızıldaş, sal+daş//Saldaş, çay+tuma-/Çaytumas* və s.); Xüsusi isim + ümumi isim (*Qazan göl, Abbas dərəsi, Qara kəndi, Paşa kəndi* və s.).

Sifət + isim: Ağ+kənd > Ağkənd, qara+başlar > Qarabaşlar, qara +çimən > Qaraçimən, qara + kəndi > Qarakəndi, göllü + qışlaq > Göllüqışlaq, göllü + zəmi > Göllü zəmi, sarı + qaya > Sarı qaya, şər + dərə > Şərdərə (Qafan), bəzli + ağca + kənd > Bəzli Ağcakənd, boz + kaha > Boz kaha, qısır + dağ > Qısrıdağ, sarı + bulaq > Sarıbulaq (Gorus), qara + kilsə > Qarakilsə, təzə + kənd > Təzəkənd (Sisyan).

Zərf+isim və zərf+sifət: Aşağı Ağ körpü (Sisyan), Aşağı Fərəcan (Laçın), Aşağı Yeməzli, Yuxarı Yeməzli, Yuxarı Göyəli (Zəngilan), Aşağı Cibikli, Yuxarı Cibikli (Qubadlı).

Say + isim modeli: Birinci İpək, Birinci Tığıq (Laçın), Birinci Ağal, İkinci Ağal, Üçüncü Ağal (Zəngilan) və s.

Say+isim modelində olan birinci növ təyini söz birləşmələri.:

Üç daş, Dörd yol (Mahmudlu kəndi); *Yeddi dərə* (Tatar kəndi); *Üç tərə* (Abdalanlı kəndi); *Üç dərə* (Qayalı kəndi); *Üç armudlar* (Yuxarı Xocamsaxlı kəndi); *Yeddi şarik biçənək* (Göyyal kəndi) və s.

İkinci növ təyini söz birləşməsi quruluşlu mikro-toponimlər: *Yovşan yeri, Müseyib səngəri, Xələc səngəri, Araba yolu, Bəyin bağı, Quş yuvası qayası, Ruslar çalası, Əzatalı güneyi* və s.

Üçüncü növ təyini söz birləşməsi quruluşlu mikrotoponimlər: *Hüseynin armudluğu, Xəlilin yeri, Ələkbərin armudluğu, Bəyin bağı, Şiralinin saqqızlığı, Çardağın çalası, İydənin dibi* və s.

Feili birləşmə modelində olan mikrotoponimlər. Məsdər quruluşlu yalnız bir oykonimdə Tatar kəndində mikrooronimik *Lənətləmək* yer adında rast gəldi.

Feili sifət quruluşlu mikrotoponimlər: *Nəbiölən* (yer), *Teştəxan, Sutökülən qaya, Xudarvurulan yer, Allahverən mərzi, Surxayuçan yer, Novkeçən biçənək, Yolaşan, Donuzölən dərə* və s.

II fəslin dördüncü yarımfəsli **“Rəng bildirən sözlərlə yaranan toponimlər”** adlanır. Azərbaycan toponimik sistemində komponentlərində *ağ, qara, sarı* elementi olan mikro və makrotoponimlər diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Qara sözünün arxaik mənə çalarları dilin lüğət tərkibinin digər yaruslarından fərqli olaraq toponimik layında daha çox saxlanmışdır. Bu söz böyük, iri, nəhəng, əzəmətli, hündür, sıx, bədbəxt, yas, yararsız, keyfiyyətsiz, pis ruh, kütlə və s. mənalarını da ifadə edir. Məsələn, *Qaradaşlı, Qara göl, Qaraçimən, Qara keşiş, Qarabulaq, Qaraqoyunlu, Qaradüzən, Qara Kişilər, Qaraqışlaq* və s.

“*Ağ*”, “*göy*” və “*sarı*” komponentli coğrafi adlara da rast gəlirik. *Ağ* sözünün də rəng çaları ilə yanaşı, fərqli mənalar da (alçaq, kiçik, hündür olmayan) ifadə etdiyini görmək olar. *Ağ körpü, Ağbulaq, Ağ kənd, Ağ göl, Sarıyataq, Sarı bulaq, Sarılıq, Sarı qaya, Sarı yoxuş, Sarıqışlaq, Göyəçik.*

Sarı sözünün dilimizdə rəng mənəsi ilə yanaşı, relyef quruluşu ilə bağlı sözlərlə işlənərək oronim, hidronim və mikrotoponimlərin tərkibində içməyə yararlı, təmiz, saf su, eləcə də iri, uca, hündür, yüksək, dik mənalarında işləndiyinə rast gəlirik.

II fəslin beşinci yarımfəsli **“Zonanın toponimiyasında ərəb və fars mənşəli sözlər”** adlanır. Belə sözlər müasir Azərbaycan dilində

ümumişləklik qazanmış sözlərdir. Məsələn: *Kamallı, Mahmudlu, Mollalı, Lazımlar, Müsəlləm, Zeyvə, Abbaslar, Əbdüləlilər, Əliquluuşağı, Maralzəmi, Dəstəgird, Ərəfsə, Sofulu, Nurəddin, Vəlibəyli, Şərifan, Məmmədbəyli* və s.

Bu sözlərin bir qismi heç bir topotermi, topoforant qəbul etmədən toponimə çevrilibsə, Azərbaycan toponimi sayılmalıdır. Məsələn: *Nurəddin, Məzrə, Zeyvə, Şərifan, Dəhnə* və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz toponimlərin bir qisminin tərkibində Azərbaycan dilinə məxsus topoforantlar, şəkilçilər, qrammatik vasitələr, nomenlər vardır. Bu cür formalaşan toponimləri də yad dilli toponim hesab etmək düzgün deyil. Məsələn: *Şəhərcik, Baharlı, Abbaslar, Əbdüləlilər, Əliquluuşağı, Maral zəmi, Məmmədbəyli, Şərifan, Mirlər, Seyidlər, Ərəblər, Bəxtiyarlı* və s.

II fəslin altıncı yarım fəsli **“Toponimlər və xalq etimologiyası”** adlanır. Xalq etimologiyası xalqımızın mənəvi yaradıcılığını öyrənmək, təfəkkür tərzini müəyyənləşdirmək üçün çox maraqlıdır. Xalq etimologiyası heç də həmişə gerçək hadisədən kənar qalmır. Bəzən xalq etimologiyasının təsiri ilə coğrafi ad yeni mənaya uyğun sabitləşir. Məsələn, Qubadlı rayonundakı *Armudlu* kəndinin adı əvvəllər *Amuduq* şəklində qeyd olunmuşdur. Xalq etimologiyasına görə, kəndin ətrafında vaxtilə çoxlu armud ağacı olmuş və ad da əslində *Armudluq* olmalıdır. Buna görə də kəndin adı sonra *Armudlu* kimi qəbul edilmişdir. Lakin kəndin şərqində yerləşən dağ və qala indi də *Amuduq* adını daşımaqdadır.

II fəslin yeddinci yarım fəsli **“Zəngəzurun türkmənşəli toponimləri və onun Türkiyə paralelləri”** araşdırılır. Hər şeydən öncə, Zəngəzur toponimiyasında etnik xarakterli yer-yurd adları üstünlük təşkil edir. Bu etnosların əksəriyyəti oğuz mənşəli etnotoponimlərdir, hər iki xalqın formalaşmasında eyni dərəcədə iştirak edir: *Kanlı//Qanlı bel – Qambel, Xalac//Xələc, Yəyci//Yaycı, Çullu, Bayındur//Bayandır//Bayan, Şamlı//Şam, Sofular//Sofulu, Qızılca//Qızılcaq, Pazarcıq//Bazar çay, Xatay//Xotan* və s.

Hər iki zonanın toponimlərinin yaranmasında: $-lar^2$, $-çi^4$, $-lı^4$, $-ca^2$, $-cıq^4$ şəkilçiləri fəal iştirak edir. **Türkiyədə:** *Qılıclar, İşıqlar, Pazarcıq, Şamlı, Qaralar, Qapanca, Qızılca, Çullu, Qazançı, Kanlı*; **Zəngəzurdə:** *Baharlı, Mahmudlu, Ayrıqlı, Quşçulu, Çobanlı, Çullu,*

Cıbilli, Məlikli, Şıxlar, Əfsərli//Əfşarlı, Muğancıq, Şəhərcik, Qızılciq, Qannica, Buğacıq, Vənəddi yurdu və s.

Hər iki zonanın yer-yurd adlarının tərkibində *zur//zor* ünsürü işlənir: *Ərzurum* (Türkiyə), *Zəngəzur, Koranzur, Ərçəzur* və s. *Biləcəri* və *Masazır* sözlərinin tərkibindəki ünsürlər də bu qəbildəndir.

Belə paralel xsusiyyətlər olduqca çoxdur. Ümumiyyətlə, paralel toponimlərin müqayisəli şəkildə araşdırılması tarixi fonetika məsələlərinin və eləcə də miqrasiya yolu ilə yaranmış toponimlərin koordinatlarının müəyyənləşməsində faydalıdır

III fəsil **“Zəngəzur toponimiyasında coğrafi terminlər və onların mənşəyi”** adlanır. Hələ qədim zamanlardan başlayaraq insanlar əhatəsində olduqları coğrafi obyektləri adlandırmaq üçün həmin obyektlərin ən mühüm spesifik cəhətlərini əks etdirən xalq coğrafi terminlərindən istifadə etmişlər. Coğrafi terminlər iki qrupa bölünür: *coğrafi adın növünü, tipini bildirənlər; xüsusi adlardan ibarət olub toponimləşənlər.*

Tədqiq olunan ərazinin toponimik fondunda hər iki tiplə bağlı adlara rast gəlinir. Bəziləri coğrafi obyektin növünü bildirmək üçün işlənir (kənd, dərə, selav, yal, bel, çay və s.). Elə obyektlər də var ki, nomensiz coğrafi obyektə çevrilmişdir. Məsələn: *Dağ, Tap, Balık, Kəpəz, Kömür, Oyuq, Pir, Pul, Tas, Tala, Cil, Arxac, Zor, Şırnıx* və s.

Zəngəzur ərazisi etnik müxtəlifliyə malikdir və təbii ki, bu cəhət onun toponimiyasında da az-çox özünü göstərir. Üstünlük təşkil edən türkmənşəli toponimik terminlər öz növbəsində iki yerə ayrılır: qədim türkmənşəli terminlər (ümumtürk); Azərbaycan mənşəli terminlər.

Azərbaycan mənşəli toponimlərin bir qisminin semantikasi Azərbaycan ədəbi dilində və onun dialektlərində saxlanmadığı halda, toponimlərdə öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Məsələn: *Balık* (Balak), *Yazı, Art, Zor, Tas, Dağ, Mac, Top, Pir, Kəpəz, Şam, Kırs//Kirs* və s.

Qədim türk elementlərinin Zəngəzurun toponimiyasında əks olunması faktı türkdilli etnosların bu ərazidə hələ eramızdan əvvəlki əsrlərdən mövcud olduğuna işarədir. Bu tipli coğrafi nomenlər xalq təfəkkürünün zaman-məkan ifadəsidir. Qədim əcdadlarımız ümumi

isimləri coğrafi adlara verməklə xüsusiləşdirmiş və toponimik ada çevirmişlər.

Yazı. Qədim türkmənşəli sözdür, çöl, düz, düzənlik, səhra mənasını ifadə edir. Bir çox coğrafi adların tərkibində mühafizə olunmuşdur: *Ağca yazı* (Laçın).

Art Azərbaycan coğrafi adlarında qədim türkmənşəli söz olub *yayla*, *dağ keçidi*, *aşırım* mənasını bildirir. Tərkibində *ard* + *t* ünsürü olan coğrafi ada Zəngəzur ərazisində *Salvard* zirvəsi (Sisyan), *Sığirt dağı* (Zəngilan) obyektlərinin adlarını misal göstərmək olar.

Parmaq//barmaq coğrafi adı qədim türk dillərində təpə sözündəndir. Qubadlı rayonunda *Barmaq dağı*, *Beşbarmaq geneyi*, Laçın rayonunda *Barmaqlar dağı* adlarında rast gəlirik.

Balıq//balak qədim türk sözü olub şəhər, qala mənasını bildirmişdir. Sisyan ərazisində *Balak* passiv fonda keçmiş “lal” toponimlərdəndir. M. Kaşğaridə bu söz islamiyyətdən əvvəl ölü türkcədə sığnaq, qala, şəhərə verilən ad kimi işlənmişdir⁵⁹.

Bair//bayır təpə, dağlıq yer, yamac mənalərini ifadə edir⁶⁰. Qubadlı rayonu ərazisində *Çalbayır çölü* adlı coğrafi ada rast gəlirik.

Tap. Zəngilanda *Ceyranlı tapı*, Qubadlıda *Köçəri tapa* adlanan coğrafi obyektə rast gəlirik. Gorus rayonu Şurnuxu kəndi yaxınlığında *Hürtap* adlanan düzənlik vardır. *Tap Qaraqoyunlu* sözündəki *Tap* sözü də bu qəbildəndir. Bu söz Azərbaycan dili şivələrində ‘ağacdan düşüb əzilmiş’ (meyvəyə aiddir), ‘alçaq, yastı’, ‘dağlıq yerdə kiçik düzənlik’ mənalərində işlənir⁶¹. Bəzən canlı danışıqda frazeoloji birləşmənin tərkib hissəsi kimi də çıxış edir: “*Tapa gəl*”, yəni “düzə, düz yola” gəlmək mənasında işlənir.

Top nomensiz işlənən coğrafi addır. Qubadlı rayonu Seytas kəndində *Topbağ* adlanan meşə var. Şuşa şəhəri yaxınlığında məşhur *Topxana meşəsi* hamıya məlumdur. *Top* sözünün ifadə etdiyi mənə türk dilində meşə anlamına uyğun gəlir.

⁵⁹Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – c. 4. – 2006. – s.721

⁶⁰Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев. – Москва: Мысль, – 1984. – с.97

⁶¹Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / – Bakı: Elm, – 1964. – s.480

Tas daş, qaya, sıldırım deməkdir. *Tas* adlanan coğrafi obyekt Gorus rayonu ərazisində yerləşir. Bu söz türk toponimiyasında coğrafi adların tərkibində təyinedici söz kimi də işlənmişdir. Yakutiyada *Tastax*, *Xaratas*, *Tas Xarqi*, Altayda: *Kızıltas*, Qazaxıstanda: *Tastak*, *Tastı*, Xakosiyada *Artas*, *Tastıx* toponimlərinin tərkibində iştirak etmişdir və *daş* mənasını ifadə edir.

Daş. Zəngəzurun türkmənşəli toponimiyasında tərkibində *daş* coğrafi termini olan toponim və mikrotoponimlərə rast gəlirik: *Daşlı qat*, *Daş kənd*, *Daşlı*, *Taxtadaş*, *Qızıldaş*, *Daş başı*, *Saldaş*, *Baydaş*, *Daşagirən*.

Daş/dış sözü bütün məqamlarda indiki *daş* anlamını bildirməmişdir. Türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialektlərində “*dış*” sözü çöl, bayır, səhra mənasını ifadə edir.

Qat sözünü E.M.Murzayev iki mənada işlətmişdir: 1. *bataqlıq*; 2. *yaşayış məntəqəsi*, *ev*, *kənd*, *şəhər*, *qala*⁶². Qubadlı rayonu ərazisində bu coğrafi termin bir neçə adın tərkibində günümüzə gəlib çatmışdır. S.P.Zelinskinin siyahısında Alyanlı kəndi yaxınlığında *Kiçik qat*, *Böyük qat*, *Daşlı qat* formasında qeyd olunan qışlaqların adları çəkilmişdir. Qeyd edək ki, burada *qat* sözü “yaşayış məskəni, ev, kənd, qala” mənasında işlənmişdir. *Məğri* rayonu ərazisində *Mərzqat* yaşayış məskəni adında işlənən “*qat*” ünsürü həmin anlamdadır. Türkdilli xalqların yaşadığı ərazilərdə işlənən *Tunqat*, *Daxqat*, *Navkat* və s. toponimlərin tərkibindəki *qat//kat* sözləri eyni nüvəyə aid olub, eyni mənanı bildirir.

Mac Gorus rayonu ərazisində mövcud olan oykonomdur. Bizə elə gəlir ki, *Mac* toponimi xalqımızın tarixən məşğuliyyətini əks etdirən sözdür. “Mac” əmək alətlərindən birinin adıdır. Bu söz şivələrdə *maj* variantında ‘xışın, kotanın dəstəyi’ mənasında işlənir⁶³.

Güney. Tərkibində *güney//günoy//günay* olan coğrafi termin qədim türk dillərində cənub mənasını verir. Güney – dağın, təpənin digər yüksəkliyin cənuba, günəşə baxan hissəsi, günəş şüası çox

⁶²Мурзаев, Э.М. Словарь народных географических терминов / Э.М.Мурзаев. – Москва: Мысль, – 1984. – с.263

⁶³Азərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / – Bakı: Elm, – 1964. – s.342

düşən tərəf deməkdir. Ərazidə *Daşlı Güney* (Qubadlı), *Acıqlı Güney* (Gorus), *Bozgüney* (Laçın) mikrotoponimləri vardır.

Kənd türkmənşəli söz olub yaşayış məskəni anlamını bildirir. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında müxtəlif şəkildə formalaşaraq coğrafi adlar əmələ gətirmişdir: *Paşakənd*, *Daşkənd*, *Əliqulukənd*, *Sultan kənd*, *Çaykənd*, *Ağ kənd*, *Minkənd*, *Quşçu-təzə kənd*, *Dərə kənd* və s.

Tərkibində körpü, pəyə, uşağı, bina komponentli coğrafi terminlər: *Ağ körpü*, *Əziz pəyəsi*, *Aşağı ağ körpü*, *Qasım uşağı*, *Hüseyn uşağı*, *Şahverdi uşağı*, *Məlik pəyə*, *Molla Uruzbəy binası*, *Oxtar binası* və s.

Qala ərəb mənşəli söz olub, istehkam, şəhər və s. anlamlarını bildirir. *Qala* komponentli coğrafi adlar Zəngəzur ərazisində geniş yayılmışdır: *Açağı qalası*, *Qız qalası*, *Gavur qalası*, *Govur qalası*, *Qala dərəsi*, *Qala boynu*, *Qurd qalası*, *Qalaca kəndi* bu qəbildəndir.

Dərə sözü mənfi relyef quruluşlu coğrafi adların yaranmasında mühüm rol oynayır. Oronimiyada relyefin dar, çökək forması dərə adlanır. *Ağdərə*, *Şamdərə*, *Bağırsaqdərə*, *Əskidərə*, *Şəlvə dərə* və s.

Qaya müsbət relyef ifadə edən nomenklatur termindir. Dağ, sıra dağlardan ayrılmış qol, dağların müəyyən hissəsində daş suxurlardan olan çətin keçilən yer deməkdir. Zəngəzur bölgəsinin, əsasən, dağlıq ərazidən ibarət olması bu tipli fiziki-coğrafi terminlərin mövcud olmasını şərtləndirir.

Qaya komponentli coğrafi adlara S.P.Zelinskinin siyahısında da rast gəlirik: *Kayalı*, *Yanıq Kaya*, *Ballı qaya*, *Qara qaya*, *Gəlin qaya* və s. Bu tipli coğrafi nomenlər çox vaxt rəng, əlamət bildirən sözlərə artırılır: *Qara qaya*, *Ballı qaya*, *Yanıq qaya* və s.

Oyuq Gorus rayonu ərazisində hündür bir ərazidə yerləşir. Coğrafi termin kimi türk sözü olub yer bölgüsündə sərhədi bildirmək məqsədilə bir neçə bel torpaq və ya daş yığını olan yerə deyilir.

Oba//ova kənd, yaşayış məskəni, yurd, köç yeri və sair anlamını ifadə edir. Qubadlı rayonu ərazisində *Xəliloba* və *Şıxoba* toponimlərində *oba//ova* elementi coğrafi termin kimi işlənmişdir.

Qışlaq toponimik nomenli adlar ərazidə geniş yayılmışdır: *Günqışlaq*, *Kolluqışlaq*, *Sarıqışlaq* (Zəngilan), *Qırıqqışlaq*, *Qışlaq* (Laçın) və s..

Bəy, xan, hacı, mirzə və s. titul bildirən sözlərin iştirakı ilə yarananlar: *Qarabəyli, Vəlibəyli, Kürdhacı* (Laçın), *Cahangirbəyli, Vəliqulubəyli, Hacıalılı, Məmmədbəyli* (Zəngilan), *Muradxanlı, Yusifbəyli, Mollabürhan* (Qubadlı), *Bağırbəyli* (Gorus).

Aparılan tədqiqatdan aydın olur ki, Zəngəzurun Ermənistana aid olan rayonlarında bəy, xan və s. titullu coğrafi adlara az təsadüf edilir. *Sünik* deyilən ərazinin toponimiyasında qədim türk qatı daha dərin kök salmışdır. Burada qədim tayfa adları ilə bağlı etnotoponimlərə daha çox rast gəlirik.

IV fəsil **“Zonanın toponimlərinin leksik-semantik qrupları”** adlanır. Bu fəslin birinci yarım fəslində **“Fitonimik oronimlər və oykonimlər”** dən bəhs edilir. Zəngəzurun toponimlər sistemində bir sıra yaşayış məntəqələri var ki, onlar bilavasitə konkret regionda mövcud olan ümumi fitonimlərdən yaranmış oykonim və yaxud oronim (*şəhər, kənd, dağ, təpə, yamac* və s.) komponentlərinin düşməsi nəticəsində sadə, nomensiz oykonim kimi formalaşmışdır. Tədqiq olunan ərazinin bitki və ağac örtüyünün çox və zəngin olması fitotoponimlərin də rəngarəng olmasını şərtləndirmişdir.

Məsələn: *Armudlu, Baldırğanlı, Almalıq, Alçadərə Məzməzək* (Sisyan), *Çiriş kəndi, Almalıq kəndi, Qaragiləlik, Armudlu kəndi və çayı* (Qafan), *Almalıq, Şamsız yurdu, Arpalıq, Pərinc* (Gorus).

Qarağac -bu fitooykonim Qubadlı rayonu ərazisindədir. Laçında *Qarağacı çuxur*, Qubadlı və Zəngilan ərazisində *Qarağac dərəsi* var.

Dağdağan dərəsi, Zoğal dərə, Palıd dərəsi, Almalı dərə (Qubadlı və Zəngilan), *Armudlu dərə* (Laçın).

IV fəslin ikinci yarım fəslində **“Zoonimik toponimlər”** tədqiq olunur. Azərbaycan faunasının ifadəsi olan bir sıra zooronim və zooykonimlər mövcuddur. Həm heyvan, həm də quş adları zonanın toponimiyasında öz əkinini tapmışdır: *Ayı dərəsi, Qoç dərəsi* (Qubadlı), *Ayıbazar kəndi, Dovşan dərəsi, Qatır çuxuru, İtqırılan dağ* (Laçın), *Qatır yoxuşu, İt qayası, Ceyran düzü, Kaftar dərəsi* (Qubadlı, Zəngilan), *Donuz damı, Eşşək meydanı, Qoyun damı, Ayıçınqıl dağı* (Gorus), *Maral dərəsi, Maralzəmi* (Meğri) və s.

Bölgədə tərkibində *mal* sözü olan aşağıdakı toponimlər var: *Malev, Malxələf, Malvalan, Malıbəyli, Maldaş*. Bu coğrafi adların

tərkibində işlənən *mal* sözü müxtəlif forma və məzmunlu toponim əmələ gətirmişdir.

IV fəslin üçüncü yarımfəslində **“Quş adları ilə bağlı zoonimlər”** tədqiq olunur. Quş adları toponim yaradıcılığında mühüm rol oynayır. Laçın rayonu ərazisində quş adı ilə bağlı bir neçə zooykonim var: *Laçın şəhəri, Laçınkənd kəndi, Quşçu kəndi, Bozdoğan*⁶⁴.

Laçın leksik vahidinə M.Kaşğarının “Divani lüğət-it türk” əsərində də rast gəlirik. Burada *laçın* sözü *şahin, igid* adam mənasında işləndiyi göstərilir⁶⁵.

Qartal türk dillərində ümumi adla quş, rənginə görə ağ quş, boz quş, boz doğan, ala doğan, ala toğanak, qızıl quş və s. adlandırılmış, həmin oronimlər əsasında etnonimlər formalaşmışdır. Güman edirik ki, Laçın rayonu ərazisində *Bozdoğan* kəndi bu tipli etnozootoponimlərdəndir.

İ.Cəfərsöylü qeyd edir ki, *“II Sultan Səlim vaxtında Beqdeli (Bəydil) tayfalarının başçılarından biri doğan oğlu adlanırdı”*⁶⁶. Bununla yanaşı, Laçın rayonu ərazisində *Qartalqaya* adlanan zooronim də var.

IV fəslin dördüncü yarımfəslində **“Peşə, titulların bildirmə terminləri ilə düzələn toponimlər”**dən bəhs edilir. Tərkibində bəy, xan, əmir titulu olan toponimlər: *Baydaq, Bəylərin mis mədəni, Molla Uruzbəy binəsi* (Qafan), *Bağırbəyli* (Gorus), *Bəybalı* (Sisyan, *Muradxanlı, Xanlıq, Əmirxanlı* (Qubadlı).

Bu fəslin beşinci yarımfəslində **“Somatik sözlərlə yaranan toponimlər”**dən bəhs olunur. Bu tipli toponimlərin tərkibində ağız, burun, baş, bel, boğaz, boyun, barmaq, döş, qarın, dırnaq, ayaq, saqqal və s. bədən üzvləri adları iştirak edir. Məsələn: *Qalaboynu, Dəyirmanın boynu, Dəvəboyun yeri, Dəvəboynu yalı, Dəvəboynu təpəsi, Boyunəkər kəndi, Başəyri dağı, Daş başı, Qarabaşlar,*

⁶⁴Azərbaycan SSR. İnzibati ərazi bölgüsü / – Bakı: Azərənəşr, – 1978. – s.65

⁶⁵Kaşğari, M. Divanü lüğət-it-türk: [4 cildə] / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Ramiz Əskər, – Bakı: Ozan, – c. 1. – 2006. – s.63

⁶⁶Cəfərsöylü, İ. Türk, Urartu, Alban etnolingvistik uyğunluqları: monoqrafiya / İ.Cəfərsöylü. – Bakı: ADPU, – 2008. – s.190

Qaleyçənin başı, Qızılboğaz dağı, Boğazərtməz qayalığı, Sarı burun yeri, Burunlu, Maldırnağı düzü, Keçibeli, Gəzbel, Bababelli və s

Bu fəslin altıncı yarımfəslində **“Tərkibində arxaik elementlər olan toponimlər”** araşdırılır. Zəngəzur zonasının toponimiyasında elə onomastik vahidlər var ki, bunlar dilimizin qədim fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Belə toponimlərdən biri *Ulob* adlanır. Bu söz iki tərkib hissədən ibarətdir: *ulu+oba//ova*. Diqqət etdikdə aydın görürük ki, toponimin ilkin forması **“Ulu”** leksik vahididir. **“Ulu”** sözü yazılı mənbələrdə böyük, müqəddəs, qədim, köhnə mənalarını ifadə edir.

Laçın rayonunda *Uludüz* adlı oykonim var ki, burada da *ulu* sözü, “qədim, hündür, uca” mənalarını mühafizə etmişdir.

Altınca oykonimi Qubadlı rayonu ərazisində qeydə alınmışdır. Müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş, qızıl mənasını ifadə edən bu söz toponimin tərkibində mühafizə olunmuşdur.

IV fəslin yeddinci yarımfəslində **“Patronimik və antroponimik toponimlər”** araşdırılır. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında nəsil, tirə adları ilə bağlı toponimlərə də rast gəlirik: *Mərdanlı, Mahmudlu, Qarakişilər, Bəxtiyarlı, Qədirlilər*, (Qubadlı), *Albəyli, Əmirxanlı, Məliklər, Seyidlər*(Zəngilan), *Kamallı, Xanalılar, Vəlibəyli (Laçın), Əbdüləlilər, Əliqulular, Baba Yaqublu, Abbas dərəsi* (Gorus), *Mahmudlu, Kosalı, Qarabaşlar* (Qafan), *Bəybalı, Əlili, Mələklər, Yaqublu* (Sisyan), *Aludərə, Əlidamı* (Meğri) və s.

IV fəslin səkkizinci yarımfəslində **“Təsviri mikrotoponimlər”** tədqiq olunur. Bu qəbildən olan mikrotoponimlər, əsasən, təsvir etmə xüsusiyyətinə görə belə adlandırılmışdır. Məsələn: *Daşarası, Oyuq dağı* (Seytaş kəndi); *Qayadibi, Böyük güney* (Çərəli kəndi); *Qalacıq* (Qədili kəndi); *Göy qala* (Gürcülü kəndi); *Daşlı yer, Cərgə daş, Yuxarı çala yer, Güllü zəmi, Səngər dağı* (Əyin kəndi).

IV fəslin doqquzuncu yarımfəslində **“Aqroonimik mikrotoponimlər”**dən bəhs edilir. Aqroonimik mikrotoponimlər əkinçilik, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı olan toponimlərdir. Sahə, əkin, zəmi adlarını bildirir. Məsələn: *Alı zəmisi, Yal zəmi* (Çərəli kəndi); *Arpa yeri, Koraməzrə, Qaravickəvşən* (Dəmirçilər kəndi); *Ağca düzü, Yazı düzü* (Əliqululuşağı kəndi); *Qara yazı* (Davudlu kəndi); *Çardaqlı zəmi, Xələfzəmisi, Ağ zəmi, arpa yeri,*

Soğanlıq (Başarat kəndi); *Ağ yazı* (Xələc kəndi) və s.

V fəsil **“Zonanın passiv fonda daxil olan toponimləri və Zəngəzur toponimləri rus rəsmi sənədlərində”** adlanır.

Bu fəslin birinci yarımfəslində **“Zəngəzurun passiv fonda daxil olan toponimləri”**ndən bəhs olunur. Ermənistan ərazisindəki türkmənşəli toponimlərin 1988-ci ilə qədər əksəriyyəti, sonrakı dövrdə isə hamısı dəyişikliyə məruz qalmışdır. Ermənistanda bu istiqamətdə işi dövlət siyasəti səviyyəsində müxtəlif yollarla – ya hər hansı kəndin əhalisini köçürməklə, ya başqa kəndlərlə birləşdirməklə, ya da onları yeni adlarla əvəz etməklə həyata keçirmişlər.

Zəngəzur ərazisində ən çox kəndləri dağıdılan, əhalisi məhv edilən Gorus rayonudur. Buna görədir ki, bu ərazinin toponimləri daha çox passiv fonda keçmişdir.

Gorus rayonunda adları dəyişdirilən “lal” toponimlər: *Alçalı, Abbaslar, Abbas dərəsi kəndi, Ağ körpü, Alyanlı, Ağafılı, Aynaxlı, Amudux, Bəzli Ağcakənd, Babalı Qayalı, Baba Yaqublu, Ballı qaya, Bababelli toponimi, Bağırbəyli, Bayandur, Beşbarmaq, Qara Gədik, Boz Kaha, Qalaq, Kürdlər, Kavur Qalası, Mac, Əbdüləlilər kəndi, Əli-Qulu kəndi* və s.

XX əsrin ilk 20 ilində daha çox qırğınlar törədildi. Hətta Ermənistanda sovet hökuməti qurulduqdan sonra Gorusun dağıdılmış azərbaycanlı kəndlərinin əhalisinin çoxu öz doğma ocaqlarına qayıtmadı. Ona görə də son inzibati-ərazi bölgüdə cəmi dörd azərbaycanlı kəndi var idi: *Şurnuxu, Ağbulaq, Şamsız, Qurdalaq*. 1988-ci ildə də ermənilər zorla bu kəndlərin əhalisini qırdılar. Bütün Gorus rayonunun kəndləri “ölü” kəndlər sırasına daxil oldu. Təkcə Gorus rayonunda 40-dan çox xarabalığa çevrilmiş azərbaycanlı kəndi var idi.

Sisyan rayonunun passiv fonda daxil olmuş türkmənşəli toponimləri: *Ağ kənd, Aşağı Ağ körpü kəndi, Armudlu kəndi, Arxlı, Arıqlı, Bazarçay, Bazarkənd, Batar//Padar, Baybalı, Boz kənd//Dərə kənd, Bələk//Balak, Qıvraq, Qalacıq, Dulus, Əlili, Əlişir, Əziz pəyəsi, Əkəri, Zabahadur, Yaqubi, Yuxarı Ağ körpü, Kürdlər, Gözəldərə, Gomur, Məliklər, Sayalı, Pulkənd, Püsək, Sultanlı, Təzə kənd, Xortaz//Hortogiz, Şamb, Şükər.*

Qafan rayonunun passiv fonda daxil olan toponimləri. Bu

rayon azərbaycanlı əhalinin ən çox məskun olduğu bölgələrdən idi. Qeyd edək ki, *rayonun mövcud olan 130 kəndindən cəmi 26-sı ermənilərin, qalanları isə azərbaycanlıların olmuşdur*⁶⁷.

Qafan rayonunun passiv fonda keçmiş “lal” toponimləri: *Abbas dərəsi, Ağgöl, Anabad, Almaliq, Aralıq (Oxçu Aralığı), Armudlu, Arxüstü, Axtaxana*(adı dəyişdirilib *Zoristan, Atqız, Badabar, Baldırğanlı, Bəkdaş, Boğazcıq//Buğacıq, Bıx, Qavarxana, Qapıcıq, Qarabaşlar, Qara kəndi, Qatar, Qacadkin, Daş Nov, Dərməzir, Ərəbəlz, Əskilum, Zeyvə, Yeməzli, Yamaxlı, Yeylaxlı, Suxan, Taxta kəndi, Tacəddin, Tunis, Turabxanlı, Tut Pir qışlağı, Xatın bağı, Xış, Çanaxçı, Çatılı düzü, Çullu, Cibili, Şər dərə, Şotalı*.

V fəslin ikinci yarım fəslə “*Zəngəzur toponimləri rus rəsmi sənədlərində*” adlanır. Zəngəzurun türkmənşəli toponimləri haqqında ilkin məlumat XIX əsrdə rus dilində yazılmış rəsmi sənədlərdə, inzibati-ərazi bölgüsü məlumat kitablarında, müxtəlif obyektlərin siyahısı və kataloqlarında, coğrafi lüğətlərdə əks olunmuşdur. Belə mənbələrdən biri 1886-cı ildə Tiflisdə nəşr olunmuş “Qafqaz diyarının dövlət kəndlərinin təsərrüfat həyatı üçün materiallar” adlı əsərdir.

Bu əsərin IV cildinin birinci hissəsi S.P.Zelinskinin tədqiqindən ibarət olub, “Yelizavotpol quberniyasının V Zəngəzur qəzasında dövlət kəndlərinin təsərrüfat həyatı” adlanır. Əsərdə o zamankı (XIX əsrin) şəhər, kənd, dərə, çay, qışlaq, yaylaq, düz, təpə, selav, bulaq, oba, qala və s. adları öz əksini tapmışdır. Burada türkmənşəli toponimlərlə yanaşı, hidronimlər, etnonimlər, antroponimlər, eləcə də ərazisinin dağları və təpələrinin dəniz səviyyəsindən hündürlükləri də qeydə alınmışdır.

Mənbədə qeyd olunmuş dağ adları: *Kalin qaya//Gəlin qaya, Kapucıq//Qapıcıq, Kirs, Saqsaqan//Sağsağan dağı, Krq-kızı//Qırq qız, Salvartı, Ala qaya, Mixtokan//Mixtökən, Dava qezi//Dəvə gözü, Çil qaya//Çil qayası, Sarı baba, Ziyarat tapa//Ziyarat təpə, Ağ daban, Dəli dağ, Xustup dağı və s.*

Hidronimlər: *Bazar çay, Uz çay, Dəli çay, Ulu çay, Oxçu çay,*

⁶⁷Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası/– Bakı:Gənclik,– 1995.- s.131

Şalva çay, Baqarlı//Baharlı çay, Alakçi, Barguşad çay və s.

Hidronimlərin adlarının qeyd olunmasında müəyyən təhriflər vardır. Məsələn, yerli camaatın *Cəhənnəm dərəsi* kimi tanıdığı coğrafi obyekt *Cənnət dərəsi* kimi qeyd olunmuşdur.

S.P.Zelinskinin əsəri bir də onun üçün əhəmiyyətlidir ki, bu həmin regionun toponimiyası haqqında ilk məlumat verən yazılı mənbələrdən biridir. Burada müəyyən təhriflər, dəqiq olmayan adlar, rus dilinin morfonologiyasına uyğunlaşdırma halları olsa da, zonanın toponimiyası, onların dil mənsubiyyəti, mikrotoponimlər, topoforantlar və nomenklatur terminlər haqqında zəngin material vardır.

Dissertasiyanın “*Nəticə*” hissəsində tədqiqatdan əldə edilmiş elmi qənaətlər ayrı-ayrı bəndlərdə ümumiləşdirilir.

Zəngəzur ərazisinin türkmənşəli toponimlərinin tədqiq edilməsi aşağıdakı elmi nəticələri qeyd etməyə imkan verir:

1. Zəngəzur bölgəsinin türkmənşəli toponimlərinin – oykonim, oronim, hidronim, zoonim və mikrotoponimlərinin tədqiqi göstərir ki, bu ərazinin aborigen sakinləri türklər olmuşdur. Digər etnoslar – haylar, kürdlər, ruslar, tatlar, ərəblər bu əraziyə müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə gəlmişlər. Ermənilərin İran və Türkiyədən kütləvi gəlişinin 200-300 ilə qədər yaşı var. Ermənilər (haylar) 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra bütövlükdə Qərbi Azərbaycana, o cümlədən Zəngəzur ərazisinə axın etmiş, ərazinin etnoqrafik tərkibində qismən dəyişiklik etmişlər. 1727-ci ildə Osmanlılar tərəfindən siyahıya almaya əsasən Zəngəzurun etnik tərkibi belə olmuşdur: 23981 nəfər azərbaycanlı, 7425 nəfər erməni.

2. 1893-cü il çar Rusiyasının siyahıya almasında Zəngəzurdə 77 mindən çox azərbaycanlı, 34 minə qədər erməni yaşamışdır. Eyni zamanda 259 türkmənşəli, 45 erməni mənşəli toponim qeyd olunmuşdur. Qeyd edək ki, siyahıyaalma zamanı təhriflərə yol verilmiş, türkmənşəli adlar erməni coğrafi adı kimi təqdim olunmuşdur. Məsələn: *Həyəmək, Əli Qulu kənd, Əlili, Bələk//Balık, Əcanan, Gorus, Köhnə Gorus, Daşkənd, Qala dərəsi, Qara kilsə(Qalacıq), Kuris, Quşcu təzə kənd, Kürd kənd, Muğancıq, Məzrə, Mığrı, Sirkətaş, Taştun, Uz, Ucanabas, Xanazək, Xanzirək, Tez xarab, Çəpni, Saqat//Şalat, Şıxavuz, Məzrə, Şinətağ* erməni kəndi

kimi verilən 45 oykonimdən 29-u türkmənşəlidir. Hətta bunların bir qismi relyef və s. ilə bağlı olsa da, digər qismi Azərbaycan xalqının etnogenezində bilavasitə iştirak edən etnosların adları ilə bağlı olan etnotoponimlərdir (*Muğancıq, Gorus, Quşçu kənd, Uz, Çəpni* və s.).

3. Zəngəzur ərazisində ümumtürk mənşəli etnotoponimlər əsas bir lay təşkil edir: *Uz, Çəpni, Bayandur, Ağvanlı, Suvarı, Gomaran, Hunan, Hunanlı, Kuman, Muğancıq (6), Quşçulu, Afsarlı, Xələc (2), Baharlı (2), Çullu, Qaçaran, Çavındır, Gorus, Sisakan (Sisyan), Qafan//Qapan, Xotanan, Biçənək, Gögərcik (Göyercik), Qazançı, Dondar, Yeməkli, Zəngənə, Yayı, Qayı, Abdal, Qaraqoyunlu, Şıxlar, Alpout, Otuzikilər, Ulaşlı (2)* və s.

4. Etnotoponimlər toponimlərin müxtəlif mənə qruplarında özünü göstərir. Məsələn:

a) Oronim – *Xustup//Oğuz təpə, Qanlı bel//Qazbel;*

b) Zoonim – *Quşçular, Qurdqala, Axtaxana, Atqız, Ördəkli, Keçili, Bozdoğan, Qaraqoyunlu* və s.

c) Hidronim – *Bazarçay, Bərguşad çay, Oxçu çay.*

4. Toponimlərin təhlili göstərdi ki, onomastik kateqoriyalar arasında daim keçid olur. Antroponimlərdən etnonimlərə və buradan da toponimlərə keçid daimi xarakterə malikdir. Bu, araşdırılan ərazinin toponimiyasında da özünü göstərdi. Məsələn: *Qazan – antroponim, Qazan – etnonim, Qazançı, Qazan göl toponimi, Çəpni, Ulaşlı, Bayandur, Oxçu, Dondar, Biçənək* və s. bu qəbildəndir.

6. Zəngəzur zonasının hidronimlərinin təhlili göstərdi ki, tədqiq olunan ərazidə hidronimlərin əksəriyyəti, əsasən, türkmənşəlidir (*Uz çayı, Bərguşad çayı, Basat çayı, Çavındır çayı, Qazan gölü, Həkəri çayı, Bazarçay, Ağvan çayı, Cəhənnəm dərəsi, Quş bulaq, Göy bulaq, Ağ bulaq, Qotur su*).

7. Zonanın hidrotoponimlərinin əmələ gəlməsində iştirak edən nomenklatur terminlər də türkmənşəlidir. Məsələn, *göl, çay, su, dərə, bulaq, selav* və s. Təsadüfi deyil ki, S.P.Zelinskiyin XIX əsrin sonunda tərtib etdiyi siyahıda da hidrotoponimlər Azərbaycan dilinə məxsusdur. Mənbələrdə erməni mənşəli hidrotoponimlər yoxdur.

8. Zəngəzur toponimiyasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilə bağlı çoxsaylı toponim, antropotoponim və etnonimlərə rast gəlinir. Bu tipli coğrafi adlar Oğuz qrupu türk dillərin toponimiyasında da

mövcuddür. Məsələn: *Qazançı, Ulaşlı, Basut çay, Dondarlı, Oxçu, Oxçuçay, Xustup (Oğuz təpə), Bayandur* və s. Həmin coğrafi adlar təsadüfi deyil, Zəngəzur torpaqlarının qədim oğuz yurdu olduğuna işarədir.

9. XI əsr türk dillərinə aid möhtəşəm abidə olan M.Kaşğarinin “Divani lüğət-it-türk” və XIV əsrdə yaşayıb-yaratmış F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində adları qeyd olunan etnoslar, etnotoponimlər və arxaik leksikanın bəzi dil elementləri öz əksini tapır, bu da Zəngəzur toponimiyasında öz izlərini qoruyub saxlamışdır. Məsələn: *Tatar, Bayandır, Biçənək//Peçeneq, Çəpni, Xotan, Göyərcik, Çavındır, Qayalı, Avşar, Xalac (3), Baharlı (2), Göyərabbas, Yeməkli, Talas, Kavşud, Balık, Türklər, Çaruklu, Kapan, Qanlı bel, Suvar* və s.

10. Zəngəzur ərazisinin toponimik sistemi qədim türk sözləri (*balıq, art, bək, alp, bayır, kömür, tap, tas, yazı, mac, top, tey, qat*), dialektal leksik vahidlər (*qəcəl, qılinc, qıy, gab, selav*), müasir Azərbaycan dilinə məxsus (*kənd, oba, tuğ, düz, güney, quzey, körpü, pəyə, qala, dərə, qaya, qışlaq, xırman, xış*), o cümlədən ərəb, fars dillərindən keçən (*qala, zeyvə, Məzrə, abad, şəhər* və s.) sözlər vasitəsilə formalaşmışdır.

11. Zəngəzurun ərazisində mövcud olan müxtəlif tipli toponimlərin tərkibində iştirak edən topoterminlərin əksəriyyəti türkmənşəlidir və müasir dilimizdə işlənir. Bu tipli topoterminlər danılmaz fakt kimi S.P.Zelinskinin siyahısında, demək olar ki, öz əksini tapmışdır. Məsələn: dağ, kənd, dərə, oba, çay, bulaq, selav, kol, yoxuş, yaylaq, qışlaq, pəyə, qala, yer, yataq, qıy, qaya, daş, təpə, göl, yurd, çəmən, tala, göl, su və s.

12. Zonanın etnotoponimləri Azərbaycan, ümumən türkmənşəli toponimlərlə areal xarakterə malikdir. *Muğancıq, Xalac, Şıxlar, Bayandur, Baharlı, Hunan, Suvarı, Uz, Çullu, Biçənək, Çəpni, Afşarlı, Gomaran, Xotan* və s. Bu coğrafi adların hər biri türk dilli xalqların yaşadığı ərazilərdə də mövcuddur.

13. Zəngəzur ərazisi dağlıq relyefə malik olduğu üçün onun toponimiyası da rəngarəng və zəngindir. Zəngəzurun oronimlər sistemi, demək olar ki, yekcinsdir – yəni türkmənşəli dil vahidlərindən ibarətdir. Ərazinin oronimləri türkmənşəli etnosların

adı ilə (qanlı, kəpəz, qayı, qazan, dondar, qorus//qoroz, qapan və s.), qədim türk sözləri ilə (balıq, yazı, oba, daş, taş, tap), müsbət relyef (təpə, yal, dik, bək, qıy, yoxuş, güney, bel), mənfi relyef (dərə, çala, düz, çuxur) bildirən sözlər, eyni zamanda, metaforik sözlərdən (bel, qaş, barmaq, burun, baş, göz) əmələ gəlmişdir.

14.Zəngəzur ərazisinin mikrotoponimlərinin əksəriyyəti Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu əsasında formalaşmışdır. Məsələn: *Vəli düzü, Çay zəmi, Əsgər çiməni, Gəlin qaya, Üç ağac, Qum qazılan yer, Üç təpə, Qara qaya* və s.

15.Zonanın toponimlər sistemi xeyli dərəcədə coğrafi məzmununa malik olduğu üçün onların əsasında ərazinin relyef quruluşu, mənzərə xüsusiyyətləri, təbii sərvətləri, bitki örtüyü, təbii xüsusiyyətləri haqqında müəyyən qənaətə gəlmək mümkündür.

16.Zəngəzurun türkmənşəli toponimik vahidlərinin linqvistik təhlili belarus tədqiqatçısı V.A.Juçkeviçin “...erməni mənşəli olmayan adlar Ermənistanda azdır. Ermənistan toponimik cəhətdən SSRİ-nin ən yekcins hissəsidir” tezisinin tam əksini söyləməyə imkan verir. Demək, Ermənistanda, o cümlədən Zəngəzur ərazisində türkmənşəli olmayan coğrafi adlar azdır. Bu ərazi türkmənşəli toponimlərin ən sıx yayıldığı ərazidir.

17.Zonanın türkmənşəli toponimləri aşağıdakı yolla yaranır:

a) Leksik üsulla yarananlar (*Tas, Dağ, Mac, Şam*);

b) Semantik üsulla yarananlar (*Ulu bulaq, Ağbulaq, Qaraçimən, Qara qaya, Ağ qaya, Qara göl* və s.);

c) Morfoloji üsulla yarananlar (*Çullu, Çobanlı, Muğancıq, Qızılçıq, Şıxlar, Çanaxçı, Hunud, Qacaran, Axtaxana, Almaliq*);

d) Sintaktik üsulla yarananlar (*Göygöl, Qaraçimən, Ağgöl*).

18.Zəngəzur toponimlərinin (oykonim, oronim, antroponim, etnotoponim, orotopotoponim, hidrotoponim, fitotoponim, zootoponim, təsviri) müxtəlif tiplərinə rast gəldik.

19. Zəngəzur (Gorus, Qafan, Sisyan, Məgri, Qubadlı, Zəngilan, Laçın rayonlarının) ərazisindəki türkmənşəli toponimik vahidlərin etnolinqvistik təhlili göstərdi ki, bu ərazidə türkdilli xalqların əksəriyyətinin formalaşmasında bilavasitə iştirak edən müxtəlif etnosların adları ilə bağlı onlarca toponim mövcuddur. Bu toponimik vahidlərin obyektiv dil qanunları əsasında tədqiqi külli

miqdarda topoformların, müxtəlif derivatoloji formaların, zəngin semantikanın, arxaik leksikanın aşkar edilməsinə səbəb olur və Azərbaycan toponimik sisteminin, eləcə də ümumtürk toponimlərinin areal sisteminin ümumi mənzərəsini daha aydın təsəvvür etməyə imkan verir. Eyni zamanda, Zəngəzur zonasının bütün makro və mikrotoponimləri, onların məna növləri tam toplanmalı, təhlil edilməli, toponimik lüğəti tərtib olunmalı və gələcək nəsillərə çatdırılmalıdır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır:

1. “Dədə-Qorqud”la bağlı yer adları//Elm və həyat, – 1987 № 9, – s.22.

2. Uz etnotoponimi haqqında // Azərbaycan Dilçiliyinin aktual problemləri, – Bakı: – 1989. – s.27-29.

3. Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli oronimləri (Xustup və Kəpəz dağı) // Azərbaycan dili müasir mərhələdə (Gənc dilçilərin II respublika konfransının materialları), –Bakı, 1990, –s.42-44.

4. Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli toponimiyası və onun türk paralelləri// Azərbaycan ədəbi dilində norma və normallaşma məsələləri, – 1991, – s.141-143.

5. Adların və soyadların yaranmasında etnonim və hidronimlərin rolu // Dil məsələlərinə dair tematik toplusu, – 1994. №2, – s.48-49.

6. Ermənistan Respublikası Kafan, Gorus və Sisyan rayonları (Zəngəzur mahalı) ərazisində Azərbaycan mənşəli toponimlərin ümumi mənzərəsi//Azərbaycan onomastikası problemləri. – Bakı: N.Tusi adına ADPI, – 1995, – s.94-95.

7. Murğuz toponimi haqqında // Filologiya məsələlərinə dair tematik toplusu, –2000. №3(12), – s.20-22.

8. Balak toponimi haqqında // Azərbaycan onomastikası problemləri IX. – Bakı: – 2000, – s.98-99.

9. Kafan-Kapan toponiminə dair // Azərbaycan onomastikası problemləri, – 2000. №9, – s.117-119.

10. Ədəbiyyat və Azərbaycan dili dərslərində “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları ilə bağlı yer, yurd və tayfa adlarının öyrədilməsi// I Elmi-metodik konfransının materialları, – Sumqayıt. –2002, s.29-32.

11. Zəngəzurun Azərbaycan mənşəli toponimlərinin ümumi mənzərəsi.// Elmi məqalələr toplusu, II buraxılış, – Sumqayıt: – 2004. – s.44-46

12. Qafan, Gorus və Sisyan ərazisinin (Zəngəzurun) Azərbaycan mənşəli toponimlərinin ümumi mənzərəsi//Filologiyanın aktual problemləri, –Sumqayıt: – 2007, – s.72-77.

13. Zəngəzur etnotoponimlərinin Türkiyə arealı//Filologiya məsələləri, –Bakı. –2009, – s.374-379

14. Ermənistan Respublikası Gorus rayonunun passiv fonda daxil olan toponimləri (lal toponimlər) // Tədqiqlər, – 2009. № 3, – s.163-168.

15. Ermənistan Respublikası Qafan//Qapan rayonunun passiv fonda daxil olan toponimləri // Elmi araşdırmalar, - 2009. V, – s.237-242 .

16. Zəngəzurun türk mənşəli yer-yurd adları // –Bakı: Elm, – 2010. – 223 s.

17. Zəngəzurun Azərbaycan-türk dilli toponimlərinin quruluşu//Filologiya məsələləri, –Bakı: –2010. –s.45-50.

18. Azərbaycan folklorunda (şifahi xalq ədəbiyyatında) onomastik vahidlər // Azərbaycan aşiq sənəti: problemlər və perspektivlər, –2010. – s.70-72.

19. Zəngəzurun bəzi toponimləri haqqında // Filologiya məsələləri, – 2010. №2, – s.102-106

20. Sisakan-Sisyan-Qarakilsə toponimi // SDU-nun Elmi xəbərləri (Sosial və humanitar elmlər bölməsi), – 2010. № 3, – s.9-13.

21. Zəngəzurun toponimləri XIX əsr rus rəsmi sənədlərində // Elmi axtarışlar (Folklorşünaslıq: Filologiya, fəlsəfə, tarix) – 2010. – s.149-152.

22. Xotanan etnotoponimi // Filologiya məsələləri, – 2010. №10, – s.56-60

23. Bayandur və Çəpni toponimləri // Filologiya məsələləri, –Bakı: Elm və təhsil, – 2010. №11, – s.57-62.
24. Zəngəzur zonasının leksik və morfoloji yolla yaranan toponimləri // “Filologiyanın Aktual Problemləri”: Axtarışlar və perspektivlər. Respublika Elmi konfransının materialları. – Sumqayıt: – 2012, – s.238-242.
25. Zəngəzurun bəzi toponimləri haqqında // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, – 2012. №4, – s.175-177.
26. Отражения гeyтюткской ономастики в топонимии Зангезура (о Байандире, Чапни, Чавиндире и Биченеке) // Ученые записки Таврического Национального Университета им. В.И.Вернадского, Филология. Социальные Коммуникации. – 2012. Том 25 [64]. №2, ч 2, – с.48-53.
27. Yaуcı, Əhlət //Əhlətyan toponimi. Ərmən tayfası haqqında // Filologiya məsələləri, – 2012. № 9, – s.92-95
28. Tərkibində arxaik və metaforik elementlər olan toponimlər // Filologiya məsələləri, – 2012. №10, – s.262-265.
29. Zəngəzur qədim türk yurdudur // Dil və ədəbiyyat, – 2013. 1(85), – s.108-110.
30. Zəngəzur ərazisinin zoonimik toponimləri // Filologiya məsələləri, – 2013. №1, – s.18-21
31. Zəngəzur ərazisinin fitonimik oronim və oykonimləri // Filologiya məsələləri, – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. №3, s.3-8
32. Zəngəzur zonasının toponimikasında coğrafi terminlər və onların mənşəyi//Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix), –Naxçıvan: –2013. –s. 79-81.
33. Zəngəzur bölgəsinin Qubadlı rayonunun bəzi toponimləri//Filologiya məsələləri, –Bakı:–2013, –s.9-12.
34. Зоонимические топонимика на Зангезурской и территории. // «Современная филология: теория и практика». Материалы международной научно-практической конференции, – Москва: – 3 апреля, – 2013, – с.188-191.
- 35.Структуры азербайджанских топонимов. Зангезурские зоны // Филологические науки. Вопросы теории и практики, – 2013. № 8, Часть 1, – с.147-150.

36. Географические термины и их источники в топонимии Зангезурской зоны // Филологические исследования, – 2013. № 2, – с.147-150.

37. Zəngəzur qədim oğuz yurdudur // Axtarışlar (folklor, ədəbiyyat, dil, sənətsünaslıq və tarix), –Naxçıvan: –2013. –s. 115-117.

38. Laçın rayonunun bəzi toponimləri // Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2013. № 4, – s.194-197.

39. Zəngəzurun Meğri bölgəsinin toponimləri // Sumqayıt Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər, – 2014. № 2, – – s. 14-17.

40. Türkologiyanın problemləri // “Kitabi-Dədə Qorqud” dünya eposçuluq ənənəsi”. Beynəlxalq elmi konfrans, – Sumqayıt: – 2015, – s. 33-35.

41. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında oğuzdilli toponimlərin izləri // “Kitabi-Dədə Qorqud” dünya eposçuluq ənənəsi.” Beynəlxalq elmi konfrans, – Sumqayıt: – 2015, – s.39-41.

42. Onomastikanın problemləri // “Müasir dilçiliyin aktual problemləri”. Beynəlxalq elmi konfrans, – Sumqayıt: – 2016, – s. 184-186.

43. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qeyd olunmuş toponimlərin Azərbaycan, Türkiyə və Ermənistan paralelləri // “Müasir dilçiliyin aktual problemləri”. Beynəlxalq elmi konfrans, – Sumqayıt: – 2016, – s. 179-182.

44. Antik mənbələrdə Zəngəzurun bəzi toponimləri // “Müasir dilçiliyin aktual problemləri”. Beynəlxalq elmi konfrans, – Sumqayıt: – 2016, – s. 99-100.

45. Zəngəzurun toponimləri – tarixi izi // – Sumqayıt: “Zəka Print” MMC poliqrafiya müəssisəsi, – 2016. – 444 s.

46. Türk mənşəli toponimlərin linqvistik xüsusiyyətləri// Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi MLA, cilt 2, sayı 1, –Ankara–Türkiyə. –2017, –s.5-9.

47. Zəngəzur ərazisinin tərkibində arxaik elementlər olan toponimləri// “Mədəniyyətlərarası dialoqda bədii ədəbiyyatın rolu” Beynəlxalq elmi konfrans, – Sumqayıt: –2018, – s.124-125.

48. Zəngəzurun türk mənşəli adlarının arealı//Elmi axtarışlar (Folklorşünaslıq: filologiya, fəlsəfə, tarix, incəsənət və nəzəriyyə aspektləri) – IV, –2019.– s.210-213.

49. Zəngəzur toponimiyasında “Dədə Qorqud”un izləri//”Elmlərarası inteqrasiya:lingvodidaktik, lingvokulturoloji və psixolingvistik aspektlər”. Beynəlxalq elmi konfrans, – Sumqayıt: – 2019, – s.429-431.

50. The toponyms of Zangazur area introduced in the passive fund. The origin of topoformant words and the geographical terms in toponyms of Zangazur area//Caderno Suplementar, – 2020, –№ 5, – p.1-16.

Dissertasiyanın müdafiəsi 08 fevral 2022-ci il tarixində saat 11⁰⁰-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.06 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 06 yanvar 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 05.01.2022
Kağız formatı: 60x84 16¹
Həcm: 72 339
Tiraj: 100